

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV LINGVISTIKY A UGROFINISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

JIŘÍ JANUŠKA

**„JAZYK“ A „NORMA“: PŘÍSPĚVEK K ANALÝZE VZTAHU
DVOU LINGVISTICKÝCH POJMŮ**

**“LANGUE” AND “NORM”: CONTRIBUTION TO ANALYSIS OF
RELATIONSHIP OF TWO LINGUISTIC NOTIONS**

VEDOUCÍ PRÁCE: DOC. PHDR. ZDENĚK STARÝ, CSC.

PRAHA 2009

Rád bych poděkoval vedoucímu této diplomové práce doc. PhDr. Zdeňku Starému, CSc., za jeho ochotu a kritické připomínky.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 25. srpna 2009

.....

Anotace

Tato diplomová práce se snaží přispět k osvětlení vztahu dvou lingvistických pojmů: *langue* a norma. Stranou zůstává pojem normy, jak je traktován v rámci teorie spisovného jazyka; cílem této práce je lépe porozumět, co to znamená, když lingvisté vztahují obecně pojem normy k jazyku (*langue*). Podkladem k tomu je přehled koncepcí vztahu *langue*-norma u několika lingvistů 20. století: F. de Saussura, některých autorů z okruhu Pražské školy, L. Hjelmsleva, T. Milewského, E. Coseria a E. Itkonena. Po historickém přehledu následuje „typologie“ prezentovaných koncepcí a shrnutí některých aspektů vztahu *langue*-norma, jak se objevily v literatuře.

Klíčová slova

norma, jazyk, *langue*, parole, lingvistika 20. století, pravidla, kód

Annotation

The aim of this text is to contribute to the clarification of the relationship of two linguistic notions: *langue* and norm. Ignoring the notion of norm as it is treated in the theory of the standard language, the goal of this text is to better understand what it means when linguists relate the general notion of norm to *langue*. A review of conceptions of the *langue*-norm relationship developed by some of 20th century linguists serves as a basis for this analysis, in particular conceptions by F. de Saussure, some linguists of Prague School of Linguistics, L. Hjelmslev, T. Milewski, E. Coseriu, and E. Itkonen. This historical review is followed by a “typology” of these conceptions, and notes on some general aspects of *langue*-norm relationship.

Keywords

norm, language, *langue*, parole, 20th century linguistics, rules, code

Obsah

1. Úvod	7
1.1 Pojem <i>langue</i> v rámci dnešní situace lingvistiky	7
1.2 Lingvistický pojem normy a jeho obecný aspekt	10
2. Historický exkurz	12
2.1 Ferdinand de Saussure	12
2.1.1 Émile Durkheim	13
2.1.2 Diskuze o inspiračním zdroji pojmu <i>langue</i>	16
2.1.3 Rekonstrukce původního významu pojmu <i>langue</i>	20
2.1.4 <i>Langue</i> -norma v <i>Kursu obecné lingvistiky</i>	23
2.1.5 Závěrečné poznámky	24
2.2 Pražská škola	24
2.2.1 Bohuslav Havránek	25
2.2.2 Vilém Mathesius	27
2.2.3 Agenor Artymovyč	28
2.2.4 Vladimír Skalička	30
2.2.5 Josef Vachek	30
2.2.6 Josef Miloslav Kořínek	32
2.2.7 Bohumil Trnka	33
2.2.8 Teze (1958)	34
2.3 Louis Hjelmslev	35
2.3.1 <i>Langue</i> : schéma-norma-úzus	36
2.4 Tadeusz Milewski	39
2.4.1 Pražská škola vs. kodaňská škola	40
2.4.2 Jazyk jako norma procesu mluvení	40
2.5 Eugenio Coseriu	41

2.5.1 <i>Langue</i> : systém a norma	42
2.5.2 Horázkova kritika	44
2.6 Esa Itkonen	45
2.6.1 Itkonen a de Saussure	45
2.6.2 Jazyk a jeho ontologie: normativita	46
3. Úvahy a konkluze	51
3.1 Dva modely vztahu <i>langue</i> -norma	51
3.2 Norma ve vztahu ke stratifikaci jazyka	52
3.3 Interpretace obecného lingvistického pojmu normy v Pražské škole	55
3.4 Jan Mukařovský: Funkcionalistická definice normy	57
3.5 Obecně o normě a vztahu jazyk-norma	59
3.6 Dva výklady „sociálnosti“ <i>langue</i> a <i>parole</i>	62
3.7 <i>Langue</i> -norma a kód	64
4. Závěrečné shrnutí	69
Seznam použité literatury	72

1. Úvod

Cílem této práce je přispět k osvětlení vztahu lingvistických pojmů jazyk a norma, specifičtěji řečeno: pojmu *langue* a pojmu *norma*.

Za tímto účelem obsahuje práce (nevyčerpávající) historický přehled mapující pojmání vztahu *langue*-norma u některých lingvistů 20. století (kapitola 2) a shrnutí tohoto exkurzu a některé další úvahy týkající se vztahu *langue*-norma (kapitola 3).

V rámci tohoto úvodu bude věnována každému z obou těchto lingvistických pojmů jedna podkapitola. V 1.1 využiji jednu stať J. Kořenského (2007) k tomu, abych nastínil místo pojmu *langue* (a pojmů jemu podobných) v dnešní situaci lingvistické snahy o modelování řečové komunikace, a to zejména z toho důvodu, že tento pojem vznikl poměrně velmi dávno, tudíž považuji za vhodné alespoň v náznaku se seznámit s jeho místem v dnešní lingvistice. Podkapitola 1.2 bude věnována lingvistickému pojmu normy. Jelikož je tento pojem mnohoznačný – díky tomu, že se ve vztahu k jazyku užívá ve více dílčích kontextech –, bude zde blíže určeno, který význam pojmu normy je středem zájmu této práce.

1.1 Pojem *langue* v rámci dnešní situace lingvistiky

Lingvistický pojem *langue* je členem dichotomie *langue-parole* (popř. trichotomie *langue-parole-langage*, do češtiny většinou překládané jako jazyk-mluva-řeč).¹ Obecné vymezení této distinkce je zbytečné, neboť je všeobecně známé, její precizní vymezení je pak nemožné, neboť zcela závislé na dané lingvistické koncepci. Variabilita různých pojetí pojmů *langue* a *parole* je značná.² Ostatně, jelikož jedním z ohnisek zájmu této práce je pojem

¹ Českým ekvivalentem termínu „*parole*“ je buď „*mluva*“ (např. český překlad de Saussurova *Kursu obecné lingvistiky*), nebo „*řeč*“ (např. často Kořenský).

² Například o rozdílných pojetích *langue-parole* u některých členů Pražského lingvistického kroužku viz Leška – Nekvapil – Šoltys (1993).

langue, některá pojetí tohoto pojmu budou dále vyložena. Jako vhodné by se ale v dnešní době mohlo nabízet vytyčení „prostoru“, který tato distinkce zaujímá v celku dnes velmi rozrůzněných přístupů ke zkoumání řeči. Průvodcem zde bude kvalifikovaný pohled J. Kořenského, jak jej prezentoval ve svém článku *Paradigmata zkoumání řečové komunikace* (2007).

Jak je zřejmé při seznámení s posledními sto lety vývoje lingvistiky a věd obecně a jak také Kořenský konstatuje (2007, s. 163), v druhé polovině 20. století došlo k nesmírnému rozhojnění, pluralizaci způsobů a přístupů ke zkoumání řeči a řečové komunikace. Za nejdůležitější sílu v tomto vývoji lze označit tzv. komunikační obrat / obrat k řeči (*linguistic turn*), který lze charakterizovat jako posun řeči do „prostoru“ explicitního teoretického tázání také jiných věd než lingvistiky (např. filozofie, psychologie, sociologie). Vzniklá situace se vyznačuje výraznou interdisciplinarizací zkoumání řeči.³ Právě spletnost a obtížná přehlednost současné situace vyvolává potřebu hledat kritéria, jejichž pomocí lze tuto situaci uspořádat a zpřehlednit. Je zřejmé, že takové uspořádávání může probíhat různými způsoby, že nemá jedno řešení, že je vždy jen jedním z možných, na což Kořenský explicitně poukazuje (s. 164). Postup, který Kořenský zvolil, se snaží vyjít od toho, co je obecně považováno za konstantu, směrem k tomu, co již předpokládá jistou míru relativnosti. Celkově dospívá Kořenský ke třem orientačním kritériím (nebo snad lépe orientačním osám).

Prvním orientujícím rozdílem je právě rozdíl mezi „dualistickými“ a „monistickými“ přístupy, tj. mezi koncepcemi *langue-parolovými* a koncepcemi bez takovéto distinkce, přičemž první přístup byl klasicky považován za metodologickou konstantu:

Za metodologické univerzálie se nejčastěji považuje dualita jazyka a řeči. Jde o předpoklad velmi starý, jenž nabyl explicitní formulační podoby v etapě vzniku a vývoje evropských strukturalismů. (Kořenský, 2007, s. 165)

³ Jako další důvod interdisciplinarizace uvádí Kořenský (2007, s. 163) přirozenou oscilaci každé vědy mezi emancipací a interdisciplinaritou, mezi na jedné straně snahou daného vědního oboru vymezit sebe, svůj osobitý předmět zkoumání a svou metodu oproti oborům jiným a na druhé straně výraznou ochotou oboru inspirovat se a spolupracovat s vědami jinými.

Mezi některé zmíněné charakteristiky dualistického přístupu patří i následující poznámka, která se bezprostředně dotýká vlastního tématu této diplomové práce. Proto bych motiv „*implicitní vágnosti způsobu existence jazyka*“ rád akcentoval:

Je třeba připomenout, že tento postoj [tj. *langue-parolová dualita*] je ve své obecnosti spjat s implicitní vágností, popř. s explicitní variantností, právě pokud jde o „*způsob existence*“ jazyka. Týká se to celé škály pohledů na fyziologickou, individuální, subjektivní, intersubjektivní, psychosociální, neurofyziologickou „*existenci*“ jazyka. (Kořenský, 2007, s. 165)

Avšak – konstatuje Kořenský (s. 165) – „*pod tíhou*“ komunikačního obratu přestala být *langue-parole* metodologickou univerzálií a objevily se přístupy „*monistické*“, které postulují to, že „*subjektivní a intersubjektivní předpoklady řečové činnosti a řečová činnost samotná mohou být chápány ve vyšším stupni funkčně-strukturní jednoty*“ (Kořenský, 2007, s. 165). Tím je míněno jednak procesuální modelování (Kořenský)⁴, jednak jsou tím míněny emergentní gramatiky v rámci funkcionálního přístupu (Hopper, Thompson, Bybee, Scheibman).⁵

⁴ Konkrétně jde o následující Kořenského texty: K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 177–189, 1987; K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů Pražské školy. In: J. Kořenský, *Proměny myšlení o řeči*. Praha: FF UK, s. 273–283, 1998; Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 212–217, 1996; Procesuální gramatika a linearita textu. In: *Člověk a jeho jazyk, 1: Jazyk jako fenomén kultúry*. Bratislava: Veda, s. 251–259, 2000; Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 1–7, 2003.

⁵ Kořenský uvádí konkrétně následující texty: P. Hopper – S. A. Thompson: Transitivity in grammar and discourse. *Language*, 56, s. 251–299, 1980; P. Hopper – S. A. Thompson: The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language*, 60, s. 703–752, 1984; J. L. Bybee – E. Pardo: Morphological and lexical conditioning of rules: Experimental evidence from Spanish. *Linguistics*, 19, s. 937–968, 1981; P. Hopper: Emergent grammar. In: *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 13. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, s. 139–157, 1987; J. Scheibman: *Point of View and Grammar*:

Druhým orientačním protikladem je otázka zaměření pozornosti buď globálně na celou řečovou činnost a její předpoklady, nebo parciálně pouze na některou její část. Přístupy dualistické, považující za předmět svého zkoumání jazyk (*langue*) jsou globálně zaměřené a předpokládají (z hlediska tzv. komunikačního schématu) jediný jazyk, který je prostředkem řečové produkce a percepce. Zatímco mezi přístupy „monistickými“ kromě těch, které jsou zaměřeny globálně, je také velké množství takových, které se explicitně zaměřují pouze na některou ze složek komunikačního procesu. Je ale potřeba říci, že je množství přístupů, které se – spíše implicitně – pohybují mezi těmito „krajnostmi“ – tj. mezi přístupy explicitně globálními a explicitně parciálními.

Oproti předcházejícím orientačním rozdílům, jež jsou zaměřeny na předmět vědeckého zájmu, je třetí kritérium zaměřeno na gnozeologické prostředky, konkrétně jde o protiklad formálnosti – neformálnosti aparátu daného přístupu. Zde lze říci, že doposavad se formální aparáty prosadily spíše v koncepcích *langue-parolových*.

1.2 Lingvistický pojem normy a jeho obecný aspekt

Lingvistický pojem normy je v českém jazykovědném diskurzu převážně spojován s teorií spisovného jazyka. Této problematice je např. věnována (část) monografie I. Nebeské *Jazyk – norma – spisovnost* (1999 [1995]). Pojem normy v rámci lingvistiky se však tematikou spisovného jazyka nevyčerpává, neboť má rovněž mnohem zásadnější význam obecnělingvistický. Ostatně Nebeská na „*dvojí polohu pojmu jazyková norma*“ (tj. na polohu obecnou a na polohu normy spisovného jazyka) v teorii Pražské školy upozorňuje (1992; 1999 [1995], 1.5). Zároveň také dodává (1999 [1995], s. 22), že „*[u]vedené dvě polohy pojmu normy nebyly ani v Pražské škole, ani později explicitně rozlišovány*“. O tom, jak konkrétně Nebeská obecnou polohu pojmu norma v Pražské škole interpretuje, bude řeč v 3.3. Nyní

Structural Patterns of Subjectivity in American English Conversation. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2002.

stačí shrnout, že kromě normy jako pojmu teorie spisovného jazyka je součástí lingvistického diskurzu také norma jako obecnělingvistický pojem (který zdaleka není svázán pouze s Pražskou školou), který má přímý vztah k pojmu *langue*. Právě tento **obecný aspekt lingvistického pojmu norma a vztah tohoto pojmu k *langue* je vlastním předmětem této práce.**

2. Historický exkurz

Tato kapitola obsahuje historický exkurz po teoriích několika lingvistů (či lingvistických škol) 20. století, kteří různými způsoby dávali do přímé souvislosti *langue* a normu. Kladen bude důraz na výklad jednotlivých pojetí – jejich shrnutí, či spíše „typologie“ bude učiněna v kapitole 3.1. Následující historický přehled není (a ani se nechce vydávat za) vyčerpávající. Jistě zde nejsou vyjmenovány všechny jednotlivé koncepce, které usouvztažňují *langue* a normu, nicméně i tak lze – domnívám se – na základě tohoto přehledu dospět k relevantním závěrům (viz kapitolu 3).

2.1 Ferdinand de Saussure

Je-li tématem této práce mj. pojem *langue*, je pochopitelné, že jako na prvního lingvistu této historické retrospektivy bude zaměřena pozornost na F. de Saussura, resp. na jeho *Kurs obecné lingvistiky* (1996 [1916]; dále jen *Kurs*). Fakt, že de Saussure není přímým autorem tohoto základajícího textu, je obecně znám – ostatně o tomto bude ještě učiněna zmínka v kapitole 2.1.3. Tato skutečnost také mj. způsobila, že *Kurs* i jeho autor byly v druhé polovině 20. století podrobeni detailním analýzám, které poukazovaly mj. na nejednoznačnost textu *Kursu*, usilovaly se hledat pravděpodobnou původní podobu de Saussurovy teorie a jeho možné inspirační zdroje atd. Ačkoliv je jasné, že *Kurs* inspiračně působil na lingvisty minimálně od 20. let do let 60. sám o sobě, bez kontextu těchto analýz, v této podkapitole historického přehledu, která je věnována koncepci de Saussurově, je třeba o nějakou takovou detailní analýzu se opřít. Většina následujícího výkladu proto bude vycházet z monografie E. F. K. Koerner *Ferdinand de Saussure: Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language* (1973). Chci zde také terminologicky upozornit na to, že mimo tuto kapitolu (tj. 2.1) budu dále v práci označeními „*de Saussure*“ a „*saussurovský*“ odkazovat výhradně k textu *Kursu*.

Langue, jako součást dichotomie *langue-parole*,⁶ patří k zásadním pojmům de Saussurovy teorie a náleží k základům jeho odkazu lingvistiky 20. století. O důležitosti, ale také nejednoznačnosti této dichotomie svědčí pozornost, které se analýze těchto pojmů dostalo.⁷ Mezi základní charakteristiky této distinkce náleží to, že *parole* je „individuální stránkou řeči“, kdežto *langue* je „sociální stránkou řeči“ (de Saussure, 1996 [1916], s. 45). Právě „sociálnost“ *langue* je to, co tento pojem potenciálně dává do přímé souvislosti s normou. Ve snaze lépe objasnit význam *langue*, lépe pochopit jeho charakter byly také podnikány pokusy o nalezení inspiračního zdroje aspektu „sociálnosti“ pojmu *langue*. O těchto pokusech bude pojednávat kapitola 2.1.2, nicméně ještě před ní dejme prostor výkladu několika základních myšlenek É. Durkheima. Nejen že toto jméno sehrálo významnou úlohu ve zmíněných pokusech o historickou interpretaci *langue*, ale je rovněž ne bez významu pro další výklad této práce.

2.1.1 Émile Durkheim

É. Durkheim je považován za zakladatele sociologie jakožto vědy také proto, že svou pozornost zaměřil mj. na metodologii této disciplíny. Svůj metodologický spis *Les règles de la méthode sociologique* (1894; česky *Pravidla sociologické metody* 1926) vydal zejména proto, aby ozřejmil metodu i samotný předmět sociologie jakožto samostatné, autonomní vědy, nezávislé na biologii, filozofii a zejména psychologii. Mimochodem, pro dnešního čtenáře de Saussurova *Kursu* může být sama tato skutečnost zajímavou informací pro (alespoň bazální) rekonstrukci intelektuálního klimatu, ve kterém tento text (spolu)zakládající

⁶ Původně, u de Saussura, je *langue* samozřejmě členem trichotomie *langage-langue-parole*. Bude o tom řeč v kapitole 2.1.3. Nicméně v průběhu vývoje evropských strukturalismů se akcent jednoznačně přesunul pouze na vztah *langue-parole*. Také proto budu v této práci mluvit vlastně výlučně v termínech této dichotomie.

⁷ Například Koerner (1973, s. 219) píše, že jeho anotovaná bibliografie sekundární literatury nejdůležitějších saussurovských pojmů *Bibliographia Saussureana, 1870–1970* (Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1972) uvádí k problematice *langue-parole* více než 100 položek.

diskurz moderní lingvistiky, vznikala. Vždyť autor *Kursu* vyvíjí snahy podobné – vymezit vlastní předmět lingvistiky a ustavit ji jako autonomní vědu nezávislou na vědách jiných.⁸

Pro výklad některých základních myšlenek využiji první kapitolu Durkheimovy knihy nazvanou *Co je společenský jev?*, ve které autor vysvětluje, které jevy jsou pravým (a jediným) předmětem sociologie, tj. které jevy jsou *jevy společenské (fait social)*. Je totiž možné označit za společenské snad všechny lidské události, neboť člověk zkrátka žije ve společnosti, avšak pouze část z nich jsou ty jevy, které zkoumá sociologie. Společenskými jevy ve smyslu Durkheimovy sociologie jsou tedy např. role otce, manžela nebo občana, peněžní soustava apod. apod. (a ovšem i jazyk). Všechny tyto jevy jsou zakotveny nikoliv v jedinci, ale mimo něj, jsou stanoveny zejména v právu, v mravech, ve zvyklostech; opakují se u mnoha jedinců. A nejen, že tyto skutečnosti existují mimo individuum, ale mají důležitou vlastnost – mají vůči jednotlivci „*utlačivou sílu*“, vnucují se mu, jsou závazné:

Tyto typy počínání nebo myšlení nejen že existují mimo jedince, nýbrž jsou nadány silou rozkazovací a utlačivou, kterou se mu vnucují, ať již chce či ne. Když se jim ovšem dobrovolně přizpůsobím, pak tento tlak není vůbec cítiti nebo velmi málo, ježto je zbytečný. Tlak je však nicméně podstatným znakem těchto jevů a důkazem toho je, že se projeví, jakmile se pokusím o odpor. (Durkheim, 1926 [1984], s. 36):

Právní systém, veřejné mínění, hrozící výsměch či společenská izolace různých stupňů apod. vykonávají nad jednotlivci tuto utlačivou moc.

Je však třeba přísně rozlišovat takový společenský jev od jeho jednotlivých projevů. Myšlenky nebo hnutí, které se projevují u velkého množství jedinců nejsou proto ještě společenskými jevy. Rozšířenost a opakovanost dává sice vzniknout společenským jevům, ale pouze pokud se vůči jednotlivci projevují onou závazností a vnucením se. Pak lze mluvit o novém řádu skutečností, oddělených od skutečností biologického či psychického rázu:

⁸ Srov. tvrzení Kořenského z pozn. 3 zde v úvodní kapitole (s. 8) o přirozenosti oscilace každé vědy mezi emancipací a interdisciplinarností.

Jisté druhy jednání a myšlení nabývají vskutku následkem opakování jakési pevnosti, která je takřka žene a osamocuje od jednotlivých událostí, které je odrážejí. Nabývají tak tělesnosti, zřejmé formy jim vlastní a tvoří skutečno *sui generis* velmi odchylné od individuálních jevů, v nichž se projevuje. (Durkheim, 1926 [1894], s. 40–41)

Žádná z těchto norem neobjevuje se cele, je-li použita jednotlivci, neboť ony mohou existovati, aniž by právě byly použity. (Durkheim, 1926 [1894], s. 41)

Pokud byly vymezeny dva rysy sociálního jevu, tj. 1) závaznost/kolektivnost, 2) rozšířenost/všeobecnost, je třeba ozřejmit i vzájemný vztah těchto dvou rysů. Jev totiž není kolektivní proto, že je rozšířený, ale naopak:

[J]e-li [společenský jev] všeobecný, je to proto, že je kolektivní (t. j. více méně závazný) a ne kolektivní proto, že je všeobecný. Je to určitý stav skupiny, který se opakuje u jedinců, poněvadž se jim vnucuje. (Durkheim, 1926 [1894], s. 42)

Lze tedy shrnout: Společenským jevem je všeobecný jev schopný vnějšího tlaku na jedince. Společenský jev není suma jednotlivých výskytů, ale autonomní skutečnost, kterou charakterizuje její poměr k jednotlivci, tj. ten fakt, že se jednotlivci vnucuje, vyvíjí na něj nátlak. Tento nátlak nemusí jednatlivec pociťovat, pokud mu podléhá, ale může jej pociťit, teprve když se mu nepodvolí.⁹

⁹ Mimochodem, v této první kapitole své metodologické studie se Durkheim na dvou místech zmiňuje také o jazyce, avšak za lingvisticky závažné tyto zmínky označit nelze:

Soustava značek, jíž užívám k vyjádření svých myšlenek, soustava peněžní, jíž užívám k placení svých dluhů, úvěrové prostředky, kterých užívám ve svých obchodních stycích, zvyklosti, jichž se přidržuji ve svém povolání, působí nezávisle na tom, zda jich užívám. (Durkheim, 1926 [1894], s. 36)

Nejsem nucen mluvit francouzsky se svými krajany, ani užívati zákonitých mincí; ale je nemožno, abych jednal jinak. Kdybych se pokusil vyhnouti se této nutnosti, můj pokus by žalostně ztroskotal. (Durkheim, 1926 [1894], s. 37)

Na závěr ještě terminologicky podotknu, že ačkoliv se v českém překladu slovo „*norma*“ v této kapitole vyskytuje neztřídka, ve francouzském originálu slovo „*norme*“ v této kapitole nefiguruje vůbec, v celé knize se pak objevuje pouze dvakrát.

2.1.2 Diskuze o inspiračním zdroji pojmu *langue*

Hledání inspiračního zdroje pojmů a teorémů – zejména těch, které v nějaké době nabyly statusu klasických základů dané disciplíny – je jevem častým a pochopitelným. Kromě motivace poznat „odkud se vzal“ ten a ten klasický teorém, může být další motivací takového hledání (zvláště v případě teorémů či pojmů nejednoznačných či ne zcela jasných) také snaha předpokládaným inspiračním zdrojem tento teorém/pojem – či některý jeho aspekt – interpretovat a lépe pochopit, popřípadě zasadit jej do širšího kontextu (zvláště pokud jde o inspiraci mezioborovou). Obecně lze pravděpodobně říci, že názor na to, co bylo inspiračním zdrojem de Saussurovy dichotomie *langue-parole*, lingvistický výklad této dichotomie neovlivnil. Nicméně pokud jde o aspekt „sociálnosti“ *langue*, mohl potenciálně názor na jeho inspirační zdroj poukázat na různé myšlenkové souvislosti.

Při hledání zdroje dichotomie *langue-parole* panoval od 30. let do 70. let dvacátého století názor, že je jím jednoznačně sociologická teorie É. Durkheima (ačkoliv – je třeba podotknout – v celém *Kursu* není učiněn žádný explicitní odkaz na dílo tohoto myslitele). Právě detailní analýza Koerner (1973) však přinesla změnu názoru na tento problém, neboť tento autor návaznost de Saussura na Durkheima zcela odmítl.

Zjevným vodítkem k této „sociologické“ interpretaci byly fragmenty *Kursu*, ve kterých je *langue* označován za „sociální instituci“ (de Saussure, 1996 [1916], s. 52), „sociální část řeči“ (s. 51) nebo za „sociální stránku řeči“ oproti *parole*, která je „individuální stránkou řeči“ (s. 45). Za fragment, který – říká Koerner (1973, s. 47) – byl tradičně považován za zásadní pro názor o vlivu Durkheimovy teorie na de Saussura, je označován fragment následující:

Chceme-li totiž demonstrovat, že zákon určitým kolektivem přijímaný je cosi, čemu se podrobuje, a nikoliv pravidlo, s nímž svobodně souhlasí, pak je to jazyk, který nám v tomto ohledu nabízí markantní důkaz. (de Saussure, 1996 [1916], s. 101)

První, kdo jméno de Saussure spojil se jménem Durkheim, byl na počátku 30. let profesor varšavské univerzity W. Doroszewski.¹⁰ Spojení de Saussure-Durkheim se poté rozšířilo a stalo se častou součástí výkladů o dějinách lingvistiky.¹¹ Tuto obecně přijatou interpretaci Koerner (1973) důkladně prozkoumal a došel k závěru, že je nutné ji odmítnout a nahradit interpretací zcela jinou.

Na úvod své analýzy Koerner podotýká, že jisté sociální akcenty ve vztahu k jazyku (např. tvrzení, že jazyk není výtvorem jedince, ale souborem zvyků komunity, a pokud by jedinec mluvil jinak, hrozí mu, že mu nebude rozuměno) lze považovat za obecně sdílené v lingvistice tehdejší doby, což dokazuje citátem z raného díla L. Bloomfielda *Introduction to the Study of Language* (1914). Dále Koerner konstatuje, že sám Doroszewski nenabídl přesvědčivé paralelní citáty z *Kursu* na jedné straně a z děl Durkheimových na straně druhé, které by dokládaly příbuznost teorií těchto dvou myslitelů. Nemluvě o tom, že tvrzení o nelingvistickém původu de Saussurových myšlenek a o jeho inspiraci Durkheimem odmítl v diskuzi, která následovala po Doroszewského příspěvku na druhém lingvistickém kongresu v Ženevě v r. 1931, A. Meillet – někdejší de Saussurův student a poté spolupracovník Durkheima (Koerner, 1973, s. 48).

¹⁰ Koerner (1973, s. 48 a 62) odkazuje mj. na následující texty Doroszewského: *Sociologie et linguistique: Durkheim et Saussure*, in *Actes du II Congrès International des Linguistes, 1931, 1933*; *Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: Durkheim et F. de Saussure*, *Journal de psychologie normale et pathologique*, 30, s. 82–91, 1933.

¹¹ Koerner (1973, s. 74) uvádí např. následující odkazy: L. Kukenheim: *Esquisse historique de la linguistique française et de ses rapports avec la linguistique générale*, Leiden: Univ. Pers, 1966; R. H. Robins: *A Short History of Linguistics*, Bloomington, Ind.: Indiana Univ. Press, 1967; F. P. Dinneen: *An Introduction to General Linguistics*, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1967.

Z Koernerovy analýzy vyplývá, že základní pilíře Durkheimovy teorie – jako např. utlačivá síla sociálních jevů či reprezentace – nenacházejí v textu *Kursu* žádnou explicitní reflexi. Druhým zásadním tvrzením Koenera je to, že pojetí *langue* jako *fait social* (a konsekvence z toho plynoucí) není integrální součástí de Saussurovy teorie (s. 53–54). V textu kurzu je pouze kolem 25 výskytů slova „*social*“ oproti 138 výskytům slova „*system*“, což je v souladu s celkovým Koernerovým hodnocením poměru systémového aspektu vs. sociálního aspektu *langue* u de Saussura:

Language as a system of signs and its mechanism constitute the central aspects of Saussurean theory, and social aspects of language are referred to whenever necessary (e.g. for the explanation of certain features of language change), but hardly amount to much more than commonplace observations and appear to be used as superficial coating of matters which are intrinsically linguistic in nature. (Koerner, 1973, s. 58–59)

Koerner ve své monografii nečiní pouze to, že odmítá zavedený výklad původu distinkce *langue-parole*, ale dělá rovněž krok komplementární. Místo interpretace tvrdící návaznost de Saussura na Durkheima nabízí Koerner interpretaci jinou. Jeho tezí je to, že zdrojem akcentování sociální stránky jazyka u de Saussura je návaznost čistě oborová, tj. lingvistická, a to návaznost na myšlení amerického lingvisty W. D. Whitneyho.

Do vydání Koernerovy monografie (1973) se oproti frekventovanému spojování de Saussura s Durkheimem vyskytlo jen málo interpretací, které by spojovaly de Saussura s Whitneyem.¹² Objevily se i práce, které za zdroj de Saussurova myšlení označovaly zároveň Whitneyho i Durkheima.¹³ Tato malá pozornost věnovaná vlivu amerického lingvisty na „zakladatele moderní lingvistiky“ je zarážející vzhledem k tomu, že na vztah de Saussura a

¹² Koerner (1973, s. 75–76) uvádí následující: T. De Mauro: *Corso di linguistica generale di Ferdinand de Saussure*, Bari: Laterza, 1968; R. Godel: *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*. Geneva: Droz; Paris: Minard, 1957; R. Godel: F. de Saussure's Theory of Language, in *Current Trends in Linguistics III*, s. 479–493, 1966.

¹³ Koerner (1973, s. 74) uvádí např.: M. Ivić: *Trends in Linguistics*, The Hague: Mouton, 1965; G. Mounin: *Saussure ou le structuralists sans le savoir*, Paris: Seghers, 1968.

Whitneyho upozornil Sechehaye již v r. 1917, ale zejména vzhledem k faktu, že Whitneyho jméno je v textu *Kursu* třikrát explicitně zmíněno.

Z Koernerovy (s. 76–82) rekonstrukce historických fakt vyplývá, že de Saussure měl skutečně velké množství příležitostí seznámit se s Whitneyho pracemi, a to již v počátcích své akademické dráhy. Ba co více, sám o Whitneyem a jeho přínosu lingvistice napsal text – ten ovšem zůstal nedokončen. Tento text vznikl v r. 1894 jako reakce na pozvání Americké filologické asociace na kongres ve Filadelfii a jeho předmětem měla být pocta Whitneymu – jenž zemřel několik měsíců před tím – jakožto „*srovnávacímu filologovi*“ (s. 79).

Koerner na základě svého rozboru konstatuje (s. 82), že mezi Whitneyho tvrzení o jazyce, která mohla mít značný vliv na de Saussura, náleží – kromě jiného (např. i povaha jazykového znaku) – také tvrzení, že jazyk je sociální instituce, a rovněž Whitneyho charakteristika vztahu mezi jedincem a jazykovou komunitou.

Jak Koerner uvádí (s. 82–83), vyjádřil Whitney ve své knize *Language and the Study of Language* (1867) – od převažujících názorů tehdejší doby dosti odlišný – pohled na povahu jazyka, o kterém píše, že „*is not a physical product, but a human institution, preserved, perpetuated, and changed, by free human action*“ (Whitney, 1867, s. 152; citováno podle Koenera, 1973, s. 82–83) nebo širěji:

Language is an institution founded in man's social nature, wrought out for the satisfaction of his social wants; and hence, while individuals are the sole ultimate agents in the formation and modification of every word and meaning of a word, it is still the community that makes and changes its language. (Whitney, 1867, s. 177; citováno podle Koenera, 1973, s. 83)

Je na místě zde podotknout, že Whitney nepoužíval pojmovo-terminologickou distinkci mezi „*language*“ a „*speech*“, ale užíval tato slova jako synonyma. Tak lze bez nedorozumění uvést další jeho shrnující formulaci:

Speech is not a personal possession, but a social; it belongs not to the individual but to the member of society. (Whitney, 1867, s. 404; citováno podle Koenera, 1973, s. 83)

Tato a některá další místa z prací Whitneyho označuje Koerner (s. 87) zejména za zdroj de Saussurovy distinkce mezi *langue* a *langage* (s vědomím toho, že distinkci *langue-parole* de Saussure do své teorie zavedl pravděpodobně až později (s. 86), zatímco zmíněná distinkce *langue-langage* tvořila součást jeho teorie obecné lingvistiky již dříve).

O vztahu mezi jedincem a jazykovou komunitou se Whitney vyjadřuje v souvislosti s problematikou změn v jazyce. Říká, že veškeré změny v jazyce mají svůj původ u jednotlivců, ale ke změně může dojít teprve tehdy, pokud ji akceptuje jazyková komunita (Koerner, 1973, s. 85–86).

2.1.3 Rekonstrukce původního významu pojmu *langue*

Koerner se – kromě jiného – ve své monografii pokusil zrekonstruovat původní (skutečnou) podobu de Saussurovy teorie ve světle kritického vydání *Kursu* a dalších „saussurologických“ objevů Godela a Englera. Zaměříme pozornost na kapitolu věnovanou analýze dichotomie *langue-parole*, resp. trichotomie *langue-parole-langage*.

Před každým seriózním pokusem o rekonstrukci původních idejí de Saussura je samozřejmě připomenout známé problémy způsobené tím, že slavný *Kurs* nebyl napsán svým „původcem“, nýbrž že jde o kompilát studentských zápisků ze tří běhů univerzitního kursu obecné lingvistiky (probíhajících v letech 1907, 1908/1909, 1910/1911). Editoři tohoto kompilátu Ch. Bally a A. Sechehaye – sice de Saussurovi studenti, ale ne pravidelní frekventanti daných kurzů – se snažili poskládat koherentní knihu ze zápisků, které pořídilo několik osob a které pokrývaly několikaleté tvůrčí období jejich učitele, což vedlo k množství doplňování fragmentů textu, ale např. také „stylistického retušování“, při kterém byly některé termíny změněny. Z množství dalších faktorů,¹⁴ které ovlivnily nebo mohly ovlivnit podobu textu *Kursu*, uvedu zde jeden, jehož důležitost možná není jasně zrekonstruována, ale který je méně známý:

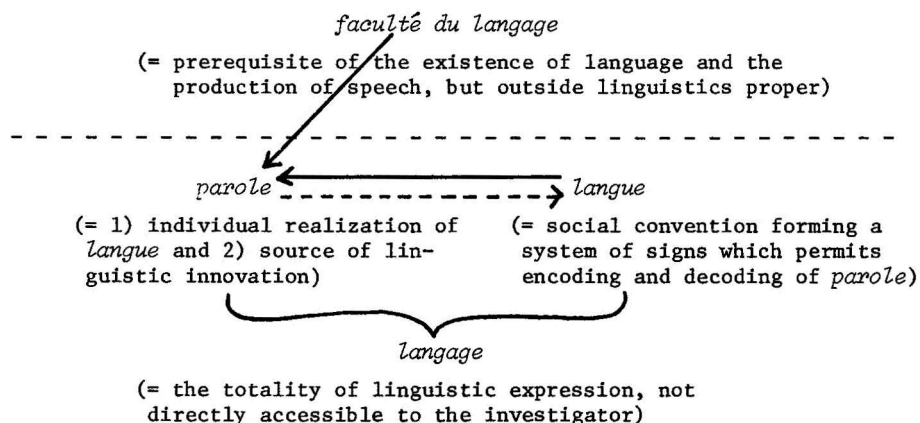
¹⁴ Detailní rozbor editorských zásahů do finálního textu *Kursu* viz u Koernera (1973, s. 213–217).

In addition, Saussure [...] admitted as late as May 6, 1911, in an interview with Leopold Gautier, that he found himself in a dilemma: whether to expound the problem in its entire complexity and admit his doubts or whether to simplify the matter making it more easy for the (more or less uninitiated) student to understand (cf. SM [=Godel, 1957], 30). Saussure, it seems, frequently choose a *via media* though he was always concerned with presenting his ideas in a manner which permitted his students to follow. (Koerner, 1973, s. 214–215)

Jak Koerner upozorňuje (s. 228), při studiu původní (ve smyslu: takové, jaká je v *Kursu*) de Saussurovy dichotomie pojmů *langue-parole* a jejich vztahu k pojmu *langage* – o které říká, že „[it] represents one of the most puzzling components of Saussure's doctrine“ (s. 228) – je zásadně třeba mít na paměti ten fakt, že *Kurs* nepředstavuje teoretickou soustavu uchopenou a vyjádřenou takříkajíc „v jednom časovém bodu“, ale časové období čtyř a půl roku. Kromě toho lze některé informace získat i z de Saussurových písemností vzniklých dříve. Z rozboru těchto materiálů a z rozboru zápisků pořízených během jednotlivých běhů kurzu vyplývá, že po dlouhou dobu (minimálně od roku 1891) až do druhého běhu svých přednášek (tj. 1908/09) de Saussure nerozlišoval striktně *langue* a *langage* (s. 229–230). Podobně dlouho však trvalo, než se tak, jak jej známe dnes, konstitoval pojem *parole*. V prvním běhu přednášek totiž dichotomie *langue-parole* našla uplatnění jen při výkladu o jazykové změně, konkrétně o analogii. *Parole* na tomto místě ale patří do sféry sociální (s. 232). Na rozdíl od běhu prvního jsou ale v běhu druhém a třetím (jak podle Koenera ukazuje Godel) v této záležitosti důležité změny:

1) Saussure recognized the difficulty of defining the object of linguistics; 2) he emphasized the necessity of separating *langue* from the *faculté du langage*; 3) he believed that nature of language cannot be adequately assessed unless what happens between two interlocutors has been analyzed; 4) *langue* and *parole* have to be distinguished. (Koerner, 1973, s. 233)

Souhrnně své mínění o tom, co mohl mít de Saussure na mysli, vyjádřil Koerner následujícím schématem:

Obr. 1. Koernerova grafická prezentace vztahů de Saussurovy soustavy pojmů *langue-parole-langage-faculté du langage*. (Reprodukováno z Koerner, 1973, s. 234.)

Parole – říká Koerner (s. 234) – bylo de Saussurem označováno za realizaci systému jazyka, za „*speech act*“, resp. za „*exécution*“ jazykových znaků individuem (na což upozornil Godel). Na druhou stranu, v druhém běhu přednášek, de Saussure označil *parole* za „*discours*“, byť jen jednou. Ve třetím běhu přednášek prezentoval (ve formě diagramu; de Saussure, 1996 [1916], s. 50) rovnici *langage = langue + parole* s komentářem, který *langue* přisuzoval charakteristiky „*passive et résidant dans la collectivité*“ („*pasivní a spočívající v kolektivu*“; překlad J.J.) a „*code social, organisant le langage et formant l'outil nécessaire à l'exercice de la faculté du langage*“ („*sociální kodex uspořádávající řeč a tvořící nutný nástroj pro výkon schopnosti řeči*“; překlad J.J.), kdežto *parole* přisuzoval charakteristiky „*active et individuelle*“ („*aktivní a individuální*“; překlad J.J.) (Godel, 1957, s. 153; citováno podle Koerner, 1973, s. 235). V *Kursu* se pak o *parole* mj. píše:

Mluva je naopak individuální akt vůle a inteligence, a je v ní vhodné rozlišovat: (1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky; (2) psychickofyziologický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit. (de Saussure, 1996 [1916], s. 50)

Na závěr své kvalifikované analýzy Koerner komplexně dodává:

[I]n accordance with his view that it is „le point de vue qui crée l'objet“ (CLG, 24 [= de Saussure, 1996 [1916], s. 44]), Saussure worked out so many fine distinctions between and aspects of the various features of language that it is quite impossible to relate a single definition of *langue* to the (equally ambivalent) concept of *parole*. (Koerner, 1973, s. 237)

2.1.4 *Langue-norma v Kursu obecné lingvistiky*

Usouvztažnění pojmů/termínů *langue* a *norma* nepředstavuje žádný dominantní aspekt teorie prezentované v *Kursu*. Samotné slovo „*norma*“ (*norme*) se ve francouzském originálu *Kursu obecné lingvistiky* vyskytuje dvakrát, z toho pouze jednou v přímé souvislosti s *langue*:¹⁵

[I]l faut se placer de prime abord sur le terrain de la *langue* et la prendre pour norme de toutes les autres manifestation du langage. (de Saussure, 1995 [1916], s. 25)

[O]d samého začátku je třeba se stavět na půdu jazyka a chápat ho jako normu všech ostatních manifestací řeči. (de Saussure, 1996 [1916], s. 46)

Jakékoli odvozování úzkého vztahu *langue-norma* od de Saussura proto může být vedeno pouze na základě tohoto jednoho fragmentu, nebo na základě věcné interpretace povahy *langue*.

¹⁵ Druhý výskyt slova „*norma*“ se nalézá v paragrafu *Neproměnlivost a proměnlivost znaku*, a sice v pasáži, kde se probírají ohledy, které způsobují neproměnlivost jazykového znaku (de Saussure, 1996 [1916], s. 102). Autor zde říká, že lidé by neuměli diskutovat o změně jazykového znaku, jelikož taková diskuze se musí opírat „o určitou rozumnou normu“ („sur une norme raisonnable“). Lze například diskutovat o tom, zda je monogamní manželství rozumnější než manželství polygamní, ale u jazykového znaku, díky tomu, že je arbitrární, není žádný důvod, proč upřednostňovat slovo „*soeur*“ před slovem „*sister*“.

2.1.5 Závěrečné poznámky

Na závěr kapitoly věnované F. de Saussurovi a *Kursu* uveďme několik málo obecných poznámek a shrnutí.

Text *Kursu* na mnoha místech nenabízí jednoznačnou představu, při detailní analýze se vyjevují u některých prezentovaných pojmů kontradikce. Lze však souhlasit s Koernerem (1973, s. 218), že tyto kontradikce mohly mnohdy přinést plodnou debatu. Nicméně podat pouze jedno vymezení dichotomie *langue-parole* podle Koernera (1973, s. 237) nelze. Na základě kvalifikovaného rozboru dochází tento autor k závěru, že de Saussurův *langue* obsahuje aspekt sociální a aspekt systémový, přičemž dominantou byl aspekt systémový, zatímco aspekt sociální – důležitý pro vztahování *langue* k pojmu normy – byl marginální. *Kurs* také *langue* a normu dává do přímé souvislosti pouze na jednom místě. Ačkoliv se dlouho předpokládalo, že de Saussure byl velmi ovlivněn Durkheimovou sociologií, detailní analýza ukazuje daleko spíše na to, že v otázce sociálního aspektu *langue* byl ovlivněn myšlenkami lingvisty Whitneyho.

2.2 Pražská škola

Další zastávkou historického exkurzu je Pražská škola (kromě jejího tzv. klasického období 1925–1945 je zde zahrnut časový úsek až do r. 1958). Pražská škola je spojena nejen s pojmy *langue* a *parole*, jakožto škola strukturalistická, ale rovněž velmi výrazně s pojmem norma, který se stal jednou z pevných součástí její pojmové soustavy od počátku 30. let. Jak již bylo řečeno v úvodu, zde budeme sledovat linii obecného pojmu normy ve vztahu k jazyku (*langue*).

V souvislosti s Pražskou školou je zde třeba zdůraznit dvě věci. Zaprvé její současnou názorovou homogennost i heterogennost. Ačkoliv tento spolek vystupoval jakožto jednotná

názorová platforma s některými „erbovními“¹⁶ nociónálními lingvistickými instrumenty (např. systém, struktura, funkce), naprosto to neznamenal, že by se členové této platformy od sebe názorově nelišili. Výstižně tuto situaci popisuje F. Daneš jako „*Pražská škola: názorová univerzália a specifika*“.¹⁷

Zadruhé je na místě upozornit na obtíž při rekonstrukci přesné podoby některých pojmů užívaných v textech spadajících do okruhu Pražské školy. Na případu vztahu pojmů jazyk-řeč (*langue-parole*) tuto obtíž vystihl Kořenský:

[V]ývoj způsobů chápání vztahu jazyk – řeč je velmi obtížné sledovat a rekonstruovat, mimo jiné i proto, že nebývá často předmětem samostatné a přímé teoretické pozornosti, neboť v řadě i významných prací je považován za něco zcela zřejmého [...]. (Kořenský, 1991, s. 209)

To se ovšem netýká pouze těchto dvou pojmů, ale i pojmů jiných. Mezi nimi i pojmu normy v jeho „obecné poloze“.

2.2.1 Bohuslav Havránek

B. Havránek je považován za „otce“ lingvistického pojmu normy v českém prostředí. Uvedl jej do lingvistického diskurzu v kontextu jazykové kultury, konkrétněji v kontextu kultury spisovného jazyka; v takovém smyslu se tento pojem ustálil jako součást soustavy pojmů úzus-norma-kodifikace a v takovém smyslu také byl a je standardně vnímán a užíván.

Zakládajícím textem tohoto teorému je Havránkův článek ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Ačkoliv zaměření na teorii spisovného jazyka je zřejmé, obsahuje úvod tohoto článku rovněž výklad a definici obecnějšího (lingvistického) pojmu norma. Havránek ve svém výkladu nastoluje nové pojetí, které odlišuje od pojetí staršího.

¹⁶ Tento přírvlastek pochází od Kořenského (1991, s. 206), který jím označil pozici pojmu funkčnosti v rámci pojmové soustavy Pražské školy.

¹⁷ Daneš (2008).

Zatímco dříve se mluvilo o normě pouze v případě jazyka spisovného, v rámci nového pojetí se o normě mluví i v případě jiných variet jazyka (tj. v případě tzv. jazyka lidového a nářečí lokálních nebo třídních). Takto Havránek dává pojem norma do přímé souvislosti s pojmem *langue* – píše doslova:

[T]aké lidový jazyk určitého geografického celku nebo třídního celku (nářečí lokální nebo třídní) má svou vlastní normu, totiž soubor jazykových prostředků gramatických a lexikálních (strukturálních i mimostrukturálních), pravidelně užívaných; že jde i zde o určitý normovaný, pravidelný soubor, nejlépe vidíme z toho, že se odchýlení od něho cítí jako nenormální, jako úchylnka, třebaže se zachování této normy, toho souboru vynucuje jen nepřímou, na př. jen posměchem, projevy nespokojenosti, tedy podobně, jako obecně u pravidel pro chování (srov. Tilsch, Občanské právo, 1925, str. 7). (Havránek, 1932, s. 33)

Činíme-li však dnes v lingvistice rozdíl mezi jazykem jako kolektivním systémem konvencí (jevy kolektivními) a aktuálním mluvením, totiž jednotlivými konkrétními jazykovými projevy (jevy individuálními), rozdíl mezi *langue* a *parole* podle terminologie de Saussurovy, a tento rozdíl se týká i každého nářečního celku (i funkčních jazyků, v. v. thesi Pražského lingvistického kroužku o funkcích jazyka z r. 1929, citované zde [v] předmluvě), pak lze mluvit o normě, totiž souboru jazykových prostředků, kterých se má užívat, i u jazyka lidového na rozdíl od konkrétních jazykových projevů, u nichž lze jen konstatovat, co je; na př. dialekt lokální má svou normu, ale ta se v konkrétním mluvení jeho příslušníků projevuje jen potenciálně, v jednotlivých jejích jazykových projevech se mohou vyskytnout i odchylky, může se v nich křížit s ní norma jiná a p. (Havránek, 1932, s. 33)

O normě (dané variety, tj. ať již jazyka spisovného, či některé variety jazyka lidového) je zde tedy řečeno, že je to soubor jazykových prostředků gramatických a lexikálních, kterých se má užívat; odchýlení se od tohoto souboru je považováno za nenormální. V druhém citovaném fragmentu je k dichotomii *langue* vs. *parole* (která je nezávislá na konkrétní varietě) vedena paralela dichotomií norma variety vs. konkrétní jazykové projevy. Vztah *langue*-norma zde však zcela jednoznačně vymezen není, neboť není jasné, zda *langue* je zcela identifikováno s normou, či zda *langue* kromě normy tvoří ještě něco jiného, nebo zda extenzí *langue* je pouze tzv. národní jazyk (např. čeština, maďarština apod.), nebo všechny variety národního jazyka apod.

K vyjasnění alespoň vztahu normy a systému může posloužit Havránek pouze o tři roky starší článek, který nese název *Mluvnická kodifikace spisovné češtiny* (1935). Ačkoliv se článek týká pouze gramatické stránky jazyka, následující formulace jsou instruktivní:

[N]esmíme nikdy podléhati omylu dosti rozšířenému, že by *mluvnický systém (mluvnice) spisovného jazyka* – stejně ovšem jeho slovník, ale nám zde nyní jde pouze o stránku mluvnickou – byl dán v jakémkoliv sebe autoritativnější příručce. V ní je jen lepší nebo horší jeho *kodifikace*, avšak systém sám existuje *v jazyce* jako mluvnická norma, jako soubor jazykových prostředků mluvnických, který je v jeho kolektivním usu a má tendenci státi se stabilisovaným a normativním. (Havránek, 1935, s. 8–9)

Co se pojmu normy týče, můžeme tedy shrnout, že o něm Havránek podává dvě charakteristiky. První, která říká, že **norma je soubor prostředků** (a která je explicitně zasazena do kontextu snahy o změnu kodifikace a jejích principů). Tato charakteristika je (oproti té druhé) tangibilnější a také (následně v tradici Pražské školy) tradovanější. Druhá charakteristika je vtělena do výroku, že „*systém existuje jako mluvnická norma*“, a také do opozice normy proti konkrétním promluvám: **norma je způsob existence**. Toto je závěr hodný pozornosti: kromě toho, že je u Havránka norma vymezena jako soubor prostředků, je vymezena také jako způsob existence (systému).

2.2.2 Vilém Mathesius

Pojmy *langue* a norma bezprostředně usouvztažil také V. Mathesius. Text, ve kterém tak činí a který zde bude citován, nebyl publikován v době svého vzniku – jde o Mathesiovy univerzitní přednášky z poloviny 30. let. Není však třeba obávat se podobných (des)interpretačních potíží jako v případě de Saussurova *Kursu*, neboť Mathesius rukopis vzešlý ze svých přednášek autorizoval.¹⁸

¹⁸ V roce 1961 vyšel tento rukopis péčí J. Vachka pod názvem *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém* (Mathesius, 1961). O genezi tohoto rukopisu viz Leška – Novák (1968, s. 1, pozn. 4).

Když na závěr úvodního krátkého historiografického přehledu, ve kterém jsou představeny směry jazykozpytného bádání, Mathesius mluví o proudu funkčně strukturálním, říká, že tento proud zdůrazňuje systém v jazyce, a pokračuje:

Navazuje [tj. proud funkčně strukturální] tu na myšlenku švýcarského jazykovědce Ferdinanda de Saussure (1857–1913), který ostře rozlišoval jazyk (*la langue*) a mluvu (*la parole*). La langue je soustava hodnot, jíž přísluší ideální reálnost, asi jako mravní konvenci. V povědomí je „langue“ jako soustava norem, jež bezpečně u mluvčích existuje; její existenci si jasně uvědomujeme, když se od této soustavy někdo odchýlí nebo jsme-li postaveni před nové vyjadřovací úkoly, pro něž v soustavě norem ještě neexistuje jazykové vyjádření. (Mathesius, 1961, s. 9)

Vztah sledovaných pojmů je zde zřejmý: ***Langue* existuje jako norma (soustava norem) vůči jednotlivým promluvám (*parole*). *Langue* existuje podobně jako mravní konvence, z čehož plyne i to, že citelné jsou momenty odchýlení se od normy, tj. *langue*.**¹⁹

2.2.3 Agenor Artymovyč

Lingvista ukrajinského původu A. Artymovyč ve svém článku *O potenciálnosti jazyka* (1935) představuje stanovisko, ve kterém rozlišuje jazyk (*langue*) jako normu, jako to, co je ještě neuskutečněno, a mluvu (*parole*) jako aktuální hovor, jako to, co již uskutečněno je, a akcentuje rozdíl ve způsobech existence jazyka a mluvy: jazyk existuje potenciálně, mluva reálně/realizovaně. Souhrnně vyjadřuje své stanovisko následující formulací:

Musíme přesně lišiti mezi pomíjející mluvou, která je skutečně čin, energie, a jazykem, který ve skutečnosti není věc, ergon, nýbrž trvalá možnost toho činu. Je třeba přesně rozlišovati mluvu a jazyk, *parole* a *langue*. Podstatnou mezí mezi nimi je uskutečnění, realizace. Co jest pouhý úmysl, pouhá

¹⁹ K motivu jasného uvědomění si normy v momentě odchýlení se od ní srov. citovaný Durkheimův výrok (zde str. 14).

možnost, norma, zkrátka to, co existuje ještě před uskutečněním, je jazyk, co už je uskutečňováno, je mluva. (Artymovyč, 1935, s. 149)

Obecný pojem normy pak Artymovyč vymezuje takto:

Norma je to, co má býti uskutečněno, ale ještě není uskutečněno [...]. (Artymovyč, 1935, s. 149)

Artymovyč sice vytyčuje některé rozdíly mezi pojetím svým a pojetím de Saussurovým: zejména jde o to, že zatímco de Saussure – říká Artymovyč – nepřirazuje fonémy, věty, syntagmata a různé kombinace slov k jazyku, ale k mluvě, ukrajinský autor vede hranici mezi jazykem a mluvou v rozdílu možné vs. uskutečněné (tudíž foném patří k jazyku, jeho realizace, tj. hláska, k mluvě). Na základě jiných tvrzení de Saussura, týkajících se rozdílu *langue* a *parole* a potenciálnosti *langue*, ale Artymovyč konstatuje, že může přenést de Saussurovy termíny do svého pojetí, aniž by se od něj příliš vzdálil.

Dále explicitně říká, že rozlišování jazyka a mluvy se nekryje s rozdílem mezi spisovným jazykem a dialektem – i v případě spisovného jazyka, i v případě dialektu je třeba rozlišovat jazyk a mluvu.

Ohledně potenciálnosti upozorňuje Artymovyč na to, že je třeba rozeznávat dva její druhy. První druh je ten, kdy mluvčí volí mezi více variantami (např. různými synonymy nebo mezi různými styly). Druhý druh potenciálnosti není výběrem z možností „v rámci jazyka“ (jako druh první), ale je to přechod od jazyka k mluvě, přechod od potenciálnosti k realizaci, který bývá nevědomý.

Vztah pojmů *langue* a norma u Artymovyče lze shrnout takto: ***Langue* (jazyk) existuje jako norma, jako možnost, in potentia. *Parole* (mluva) pak existuje jako čin, jako uskutečnění této možnosti, normy.**

2.2.4 Vladimír Skalička

Formulaci ztotožňující *langue* s normou (či normami) lze nalézt také v díle V. Skaličky, např. v jeho článku *Promluva jako lingvistický pojem* (2004 [1937]). Konkrétně Skalička – en passant svého výkladu na jiné téma – píše:

Pod pojmem *řeč* myslíme řeč vůbec a nerozlišujeme podle známého dělení *langue*, jazyk, souhrn norem s jedné strany – od *parole*, mluvy, uskutečňování norem s druhé strany. (Skalička, 2004 [1937], s. 131)

Dále v článku však již norma zmíněna není. Skaličkova pozice je jasná: ***langue* je souhrnem norem, které se uskutečňují v *parole*.**

2.2.5 Josef Vachek

Osobitým způsobem o vztahu pojmů *langue* a norma pojednal další z mladších členů Pražské školy – J. Vachek. Ve shrnutí své přednášky z r. 1939, ve které pojednal o své originální koncepci kladoucí nezvyklý důraz na rozlišení psaného jazyka a mluveného jazyka, mj. napsal:

Je třeba lišit psaný jazyk jako normu od písemných projevů, tuto normu uskutečňujících, podobně jako jest lišiti jazyk mluvený jako normu od mluvních projevů („promluv“ v terminologii Skaličkově). (Vachek, 1939, s. 63)

Je těžko si představit universální abstraktní normu, která by oběma uvedeným normám byla nadřaděna, už proto, že si prvky obou norem vždy neodpovídají (co je v jedné z nich vyjádřeno prostředky prvotnými, musí druhá vyjadřovat způsobem druhotným a naopak, na př. vykřičníky, otazníky). Chápeme proto *langue* spíše jako souhrn obou částečných (byť autonomních) norem, funkčně se navzájem doplňujících a spojených spolu četnými těsnými vztahy. (Vachek, 1939, s. 64)

Zprvė zde Vachek (shodnė se Skaličkou v˘yše) proti sobě staví v řeči **normy vs. jejich uskutečňování v konkrétních projevech**; zadruhé však vidí ne nekomplikovaně vztah těchto norem k pojmu *langue*. Z Vachkova vyjádření plyne, že *langue* by také měla být **norma** (univerzální, abstraktní a měla by být nadřazena normám jednotlivým). Takovou normu si lze ale podle Vachka stěží představit, proto je *langue* **pouhým souhrnem jednotlivých norem**.

Rád bych upozornil na to, že z tohoto historického přehledu názorů Pražské školy na vztah *langue*-norma pouze Vachek a Havránek jaksi „hmatatelněji“ operují s pluralitou norem – Vachek mluví o normách jazyka mluveného a jazyka psaného, Havránek mluví o normách různých variet jednoho tzv. národního jazyka (různá nářečí lokální i třídní a jazyk spisovný). Na rozdíl od Havránka se však Vachek explicitně vyjádřil o tom, jak si je v případě této plurality třeba představovat *langue*.²⁰

²⁰ Leška – Nekvapil – Šoltys (1993) interpretují Vachkovo pojetí přímo jako možnou **reformulaci a nahrazení** distinkce *langue-parole*:

It was J. Vachek who, in his note which was aimed at a radical reformulation of the *langue ~ parole* distinction while preserving its basic purport, was closest to the notional clarification and solution of this issue. In connection with written language J. Vachek says that *parole* is a redundant concept as it can be replaced by the term linguistic communication (*projev*). Communication may be contrasted with norm which determines the construction of communication. This was an excellent opportunity to do away the uncertainties dogging the distinction *langue ~ parole* and to conceive it in a new way. Although this opportunity was not made use of, it gave a glimpse of Vachek's thinking ahead of that time by a number of years. This conception would make it possible to speak of the distinction: hierarchy of specified norms ~ linguistic communication, rather than the pair *langue ~ parole*. Far from being against the Saussurean spirit, it would be a continuation of de Saussure's intentions. (Leška – Nekvapil – Šoltys, 1993, s. 32)

2.2.6 Josef Miloslav Kořínek

J. M. Kořínek se ve své knize *Úvod do jazykospytu* (1948) jednoznačně a explicitně přihlásil k lingvistickým východiskům stanoveným *Kursem*. V závěru první části (která nese název *Vymedzenie vedného predmetu jazykospytu – „langue“ a „parole“*) se věnuje právě pojmům *langue* a *parole*, jejich vymezení u de Saussura a reprodukci diskuze (resp. alespoň její část), která se kolem této pojmové distinkce po publikování *Kursu* odehrála. Zcela na závěr připojuje své, originální stanovisko. De Saussurovo pojetí *langue* a *parole* vykládá Kořínek následovně:

Už Ferdinand de Saussure (*Cours de linguistique générale*, Lausanne – Paris, 1. vyd. 1916) vyslovil mienku, že jedným z nevyhnutných predpokladov lingvistickej analýzy jazyka je to, aby sa od seba teoreticky oddelily dve složky, ktoré spolu tvoria jazykovú realitu prakticky nerozlučne, totiž složka individuálna od složky sociálnej. [...] Sociálna složka, nadradená složke individuálnej a vzhľadom na ňu povahy normatívnej, je podľa de Saussura „langue“, jazyk v smysle jazykových zvyklostí a konvencií, prijatých a uznaných viac alebo menej vedome od určitého spoločenského útvaru za prostriedok, ktorým členovia tejto jazykovej pospolitosti uplatňujú svoju schopnosť ľudskej reči. Langue je nadindividuálny produkt tejto schopnosti a tvorí vždy pevný a zatvorený systém, v ktorom jednotlivec nemôže nič meniť a ktorému sa musí učiť, ak ho chce užívať, teda systém, nezávislý svojou podstatou od schopnosti reči a hovorovej činnosti tých, ktorým je prostriedkom vyjadrovacím a dorozumievacím a v pamäti ktorých jestvuje vo väčšej alebo menšej úplnosti ako akýsi spoločný trezor utkvelých jazykových predstáv. Naproti tomu individuálna složka celistvej jazykovej skutočnosti je to, čo jednotliví príslušníci alebo vôbec používatelia daného jazyka ozajstne hovoria, a de Saussure rozlišuje v tejto hovorovej činnosti zásadne dve složky, totiž 1. individuálne kombinovanie prvkov, daných príslušným jazykovým systémom, podľa vôle a schopnosti hovoriaceho k vyjadrovaniu a dorozumievaniu, a 2. činnosť psychofyzického organizmu jednotlivcov, nevyhnutnú k realizácii tohto individuálneho hovorenia. (Kořínek, 1948, s. 23–24)

A následně, když odmítá jednu z kritik koncepce de Saussura, píše:

[N]ebolo [by] správne chápať nadindividuálnu povahu jazykového systému ináč ako tak, že objektívne ide o určitú inštitúciu znakových hodnôt, platnú a normatívne záväznú pre určitú skupinu individuí,

v povedomí ktorých jestvuje táto inštitúcia viac alebo menej úplne ako určitý stupeň znalosti príslušného jazyka. (Kořínek, 1948, s. 27)

Kořínkovo vlastní stanovisko k rozlišení *langue* a *parole* – které mimochodem bylo dalšími členy Pražské školy odmítnuto – spočívá v rozlišení „úlohy“ těchto dvou pojmů v lingvistickém bádání: zatímco *langue* je předmětem lingvistického bádání, *parole* je pro lingvistiku pouhým materiálem zkoumání (vědeckou analýzou *parole* se má zabývat jiná věda – stylistika).

Z obecného Kořínkova přístupu (tj. z jeho deklarovaného i věcného úzkého navazování na *Kurs*), z jeho vlastního výkladu de Saussura a z jeho deklarovaného vlastního pojetí distinkce *langue-parole* (které se pojmu norma vůbec nedotýká) lze tomuto autorovi přisoudit ve věci *langue-parole*-norma následující stanovisko: **Langue je sociální složka jazykové reality, která je vůči složce individuální (*parole*) normativní povahy, je to instituce znakových hodnot normativně závazná pro skupinu individuí znalých daného jazyka. Parole je aktuální řečová činnost jednotlivců, která podléhá normě, jíž je *langue*.**

2.2.7 Bohumil Trnka

V kontextu ostatních zmíněných autorů Pražské školy a jejich zmínek o vztahu *langue*-norma je postava B. Trnky výjimečná v tom, že tento autor také (alespoň v náznaku) reflektuje jisté metodologické důsledky spojování těchto dvou pojmů. Např. v textu *Prague Structural Linguistics* (1964 [1958]) se píše:²¹

The starting point of linguistic work as done by the Prague linguists is the assumption that its true objective is the analysis of speech utterances of all kinds, both spoken and written. This subject matter of linguistics, as any other raw material of physical, psychological and other phenomena, can be

²¹ Tento text je sice kolektivním dílem, ale B. Trnka rozlišení zákonu nomotetických a normotetických užíval soustavně i později (srov. např. Trnka, 1990).

grasped and comprehended only in terms of the verifiable laws which govern them. In contradistinction to the *nomothetic*, mechanical operation of natural laws, the validity of linguistic laws is *normothetic*, restricted to definite periods of time and to definite bodies of utterances. (Trnka et al., 1964 [1958], s. 468)

In contradistinction to the views of the former linguists, the Prague School holds that morphology and syntax cannot be linguistically contrasted to each other as two disciplines concerned with “parole” and “langue” respectively, because even syntax deals not only with “parole”, but also with “langue”, in attempting to discover normothetic laws, whose individual actualizations take place in utterances. (Trnka et al., 1964 [1958], s. 475)

Z těchto dvou citovaných fragmentů lze vyvodit: ***langue je otázkou normotetických zákonů, které, oproti nomotetickým zákonům přírodním, jsou vymezeny daným historickým časovým obdobím a které se v jednotlivých výpovědích aktualizují.***

2.2.8 Teze (1958)

Explicitní usouvztažnění pojmů *langue* a *norma* se objevuje také v textu tezí, resp. odpovědí na otázky IV. Mezinárodního sjezdu slavistů v Moskvě (1958). V odpovědi B. Havránka, K. Horálka, V. Skaličky a P. Trosta na otázku „*Co nového přinesla historickému a srovnávacímu studiu slovanských jazyků strukturální lingvistika?*“ se mj. píše:

K význačným rysům strukturalismu, k nimž se i dnes stavíme kladně, patří rozlišování jazyka-systému (*langue*) a jazykového dění (*parole*, čes. mluva). Vztah mezi *langue* a *parole* nebyl vždy správně chápán, ale ani kritikové strukturalismu nepostihovali vždy dobře jádro problému. Jazyk (*langue*) je třeba chápat jako abstraktní systém norem, který je nutnou podmínkou dorozumívání, nemá však samostatnou formu existence a může být poznán jen na základě konkrétních jazykových promluv. K mluvě, k mluvnímu procesu nepatří jen samotné mluvní procesy, ale také poslouchání a porozumívání. (Havránek et al., 1958, s. 52)

Z této formulace je zřejmé, že *langue* a *parole* se liší svými způsoby existence. *Langue* nemá „samostatnou formu existence“ – zřejmě na rozdíl od konkrétních jazykových promluv, které takovou formu existence mají. Možná je vhodné na tomto místě podotknout, že je třeba brát rovněž ohled na politicko-ideologickou situaci doby, kdy tato formulace vznikla, zejména na „státem a stranou“ garantovanou materialistickou filozofickou orientaci. Tím nám na myslí to, že by bylo stěží si v r. 1958 představit např. formulaci Mathesiovu o tom, že „*langue* přísluší ideální realnost“. Je tu proto těžké rozhodnout, zda „nesamostatná forma existence“ *langue* znamená to, že je *langue* pouhým **konstruktem**, nebo prostě to, že nemá **materiální** existenci.

Rovněž stojí za zmínku skutečnost, že *langue* je zde přímo spojováno jak s pojmem systém, tak s pojmem norma. Ve vztahu sledovaných pojmů lze z tohoto nerozsáhlého fragmentu vyčíst, že ***langue* je systém norem, který se ve své existenci liší od *parole*.**

2.3 Louis Hjelmslev

Rovněž představitel (chronologicky) druhé lingvistické strukturalistické školy, která (v nějakém smyslu) deklarovaně navazovala na teoretickou práci F. de Saussura, totiž tzv. školy kodaňské, se explicitně vyjádřil o vztahu termínů/pojmů norma a *langue*. L. Hjelmslev tak učinil ve svém článku *Langue et parole* (1971 [1943]), ve kterém se snažil interpretačně zprecizovat tyto dva pojmy strukturalistické jazykovědy, zejména však pojem *langue*. Tomuto článku rovněž věnoval nezanedbatelný prostor Koerner (1973, s. 251–253) při svém přehledu „postsaussurovského“ vývoje distinkce *langue-parole*. Ještě dodejme, že Hjelmslev v rámci své koncepce (svůj vlastní) pojem normy na konci uvedeného článku odmítl jako umělý a nepotřebný a v jeho *Prolegomenech teorie jazyka* (první vydání 1943, poslední autorizované vydání 1969; česky pod názvem *O základech teorie jazyka* vyšlo v r. 1972) tento pojem již nevystupuje.

2.3.1 *Langue*: schéma-norma-úzus

V úvodu článku Hjelmslev (samozřejmě) připomíná F. de Saussura i přelomovost jeho *Kursu* pro lingvistiku. Za základní bod de Saussurovy teorie, za její „absolutní esenci“ označuje distinkci mezi *langue* a *parole* (s. 77), od ní – tvrdí – se dá logicky odvodit zbytek. Zároveň ale upozorňuje, že zavedení nového pohledu na jazyk – totiž pohledu strukturálního – je pouze iniciálním aktem, který si vyžaduje a ještě bude vyžadovat mnoho času na dedukci všech logických konsekvencí z něj vyplývajících.

S pojmy *langue* a *parole* je potíž v tom, že jsou nejednoznačné a připouštějí různé výklady (s. 79). Proto je třeba tyto různé výklady rozvést a zhodnotit. *Langue* je možné uvažovat třemi způsoby. Hjelmslev tyto tři způsoby vyjmenovává, pojmenovává a dále vysvětluje (na příkladě francouzského *r*):

- 1) zaprvé je možné *langue* uvažovat jako čistou formu, která je nezávislá na své sociální realizaci a na své materiální manifestaci – toto chápání *langue* Hjelmslev pojmenovává **schéma** (*schéma*);
- 2) zadruhé je možné *langue* uvažovat jako materiální formu, která je definována svou sociální realizací a je nezávislá na detailech své manifestace – tzv. **norma** (*norme*);
- 3) zatřetí je možné *langue* uvažovat jako soubor zvyků, které jsou přijaty společenstvím a definovány svými pozorovatelnými manifestacemi – tzv. **úzus** (*usage*).

V rámci **schématu** je francouzské *r* vymezeno jako entita opozitivní, relativní a negativní. Není důležité, zda bude manifestována v matérii zvukové, grafické, jako gesto, nebo jako písmeno abecedy, ať už latinky či abecedy Morseovy. V rámci schématu je francouzské *r* definováno jako člen kategorie konsonantů (a ne vokálů), jako konsonant, který může stát v iniciální a ve finální pozici ve slově, a jako element, který může komutovat s určitými jinými členy stejné kategorie (např. s *l*).

Vymezení francouzského *r* v rámci **normy** je sice také opozitivní a relativní, ale již ne čistě negativní, neboť je vybaveno také pozitivní kvalitou: francouzské *r* je vibranta, s rysy konstriktivnosti a posteriornosti. Jakožto vibranta stojí v opozici proti nevibrantám; její posteriorní artikulace ji staví do opozice proti ostatním konstriktivám; její konstriktivní výslovnost ji staví do opozice proti okluzivám. Tato definice předpokládá fónickou manifestaci pomocí hlasových orgánů. Taková definice *langue* – tj. jakožto normy (v právě uvedeném významu) – by ale znamenala, píše Hjelmslev, že francouzština manifestovaná mluvením je jiná francouzština než ta manifestovaná latinskou abecedou, a ta je opět jiná než francouzština manifestovaná např. Morseovou abecedou.

V rámci **úzu** může být francouzské *r* definováno jako alveolární sonorní vibranta nebo jako uvulární sonorní konstriktiva. Takováto definice charakterizuje všechny kvality obsažené v obvyklé výslovnosti francouzského *r*. Není ani opozitivní, ani relativní, ani negativní; a je jasné, že nechává prostor (v rámci svých hranic) pro příležitostnou variabilitu.

Ačkoliv – pokračuje Hjelmslev – je to pojetí *langue* jako schématu, které se nejvíce blíží tomu významu *langue*, jež se užívá nejčastěji, a které jediné je právo slavné analogii *langue* ke hře v šachy, je třeba konstatovat, že teorie představená v *Kursu* není vůči výše představeným třem možnostem pojetí *langue* jednoznačná:

Il paraît, somme toute, que la définition de la *langue* n'est ni dans l'une ni dans l'autre des trois acceptions que nous avons distinguées, et que la seule définition universellement applicable consiste à déterminer la *langue*, dans l'acception saussurienne, comme un *système de signes*. Cette définition générale admet de nombreuses nuances dont le maître de Genève a pu avoir pleinement conscience mais sur lesquelles il n'a pas jugé utile d'insister [...]. (Hjelmslev 1971 [1943], s. 83–84)

Vlastně se zdá, že definice *langue* nespočívá ani v jednom z námi rozlišených tří významů a že jediná univerzálně aplikovatelná definice spočívá ve vymezení *langue*, v saurovském smyslu, jako *systému znaků*. Tato obecná definice připouští množství nuancí, kterých si ženevský mistr mohl být plně vědom, ale které nepovažoval za užitečné zdůrazňovat [...]. (překlad J.J.)

Doposavad byl v centru zájmu výkladu pojem *langue*. Při zamyšlení nad pojmem *parole*, individuálním aktem, je třeba podtrhnout, že se bude jinak vztahovat k *langue*-schématu, jinak k *langue*-normě a jinak k *langue*-úzu. Pojem normy determinuje, tj. předpokládá (*présuppose*), úzus a akt, ale nikoli naopak. Mezi aktem a územ je vztah interdependence – předpokládají se navzájem. Schéma je determinováno, tj. předpokládáno, aktem, územ i normou, a ne naopak. Hjelmslev (s. 85) zde odkazuje na teorii hodnoty ustavenou de Saussurem (která nemluví o hodnotě ve smyslu matematickém, ale o hodnotě ve smyslu ekonomickém), jež je základem slavného výroku o tom, že „*jazyk je forma, a nikoliv substance*“ (Saussure, 1996 [1916], s. 150); možná názorněji řečeno v termínech analogie ke hře v šachy: jakákoliv sada figurek či jakákoliv partie předpokládá „*systém hodnot*“, tedy schéma. To platí pro všechny sémiologické systémy:

Dans tout système sémiologique, le schéma constitue la constante, c'est-à-dire la présupposée, tandis que par rapport au schéma la norme, l'usage et l'acte sont les variables, c'est-à-dire les présupposantes. (Hjelmslev 1971 [1943], s. 86)

Ve všech sémiologických systémech tvoří schéma konstantu, tj. to, co je předpokládáno, zatímco ve vztahu ke schématu jsou norma, úzus a akt proměnnými, tj. tím, co předpokládá (presupponuje). (překlad J.J.)

Nyní je třeba dichotomii *langue-parole* vztáhnout k (či promítnout na) čtveřici zde probíraných pojmů (schéma, norma, úzus, akt). *Parole* – píše Hjelmslev (s. 87) je v *Kursu* definován třemi rysy:

- 1) je exekucí, ne institucí;
- 2) je individuální, ne sociální;
- 3) je volné (*libre*), ne ustrnulé.

Tyto tři rysy nejsou navzájem logicky podmíněny, tudíž by bylo možné provádět analýzu *parole* s ohledem na každý rys zvlášť. Hjelmslev se ve svém článku omezuje na analýzu založenou na rysu prvním (tj. exekuce-instituce) a zároveň říká, že s institucí je třeba identifikovat pouze schéma, ostatní tři pojmy je třeba identifikovat s exekucí. Jinými slovy,

teorie instituce je teorií čisté formy, teorie exekuce je teorií substance, tj. normy, úzu a aktu. V takovém případě je ale třeba znovu zhodnotit význam normy, úzu a aktu, jelikož tyto tři pojmy netvoří jednolité předmět. Norma je vzhledem k úzu pouze abstrakcí, akt je vzhledem k úzu konkretizací – je to tedy právě úzus, který je pravým předmětem teorie exekuce:

[L]a norme n'est en réalité qu'une construction artificielle, et l'acte d'autre part n'est qu'un document passager. (Hjelmslev 1971 [1943], s. 88)

[N]orma není ve skutečnosti nic než umělá konstrukce a z druhé strany akt není nic než pomíjející doklad. (překlad J.J.)

V takovém případě je třeba rozlišit úzus kolektivní a úzus individuální. Akt je dokladem (*document*) individuálního úzu a ten je dokladem úzu kolektivního.

Tímto způsobem dospívá Hjelmslev k závěru, že distinkce *langue-parole* by měla být nahrazena distinkcí schéma-úzus (tak, jak jsou zde představeny) a že de Saussurem zavedené pojmy byly pouze „první aproximací, historicky významnou, ale teoreticky nedokonalou“ (s. 89).

2.4 Tadeusz Milewski

Další zastávkou historického exkurzu budou úvahy polského lingvisty T. Milewského, které prezentoval ve svém článku *Ewolucja teorii języka* (1993 [1958]). Nejedná se jistě o žádný převratný článek, ale pro nás mohou být zajímavá dvě témata, kterými se Milewski mj. zabývá. Zaprvé interpretuje přístupy dvou lingvistických škol, o nichž byla řeč ve dvou předcházejících kapitolách (tj. škola pražská a kodaňská); zadruhé formuluje koncepci, ve které také bezprostředně vztahuje pojmy *langue* (jazyk) a norma.

2.4.1 Pražská škola vs. kodaňská škola

Milewski ve svém článku poukazuje na vydělení „*dvou hlavních směrů současné lingvistiky*“ (1993 [1958], s. 27): na jedné straně Pražské školy (za jejíhož představitele uvádí S. N. Trubeckého) a straně druhé kodaňského a amerického strukturalismu (Hjelmslev; Z. S. Harris, G. Trager, K. L. Pike atd. – které nazývá „*strukturalisty*“). Takto shrnuje některé z jejich tezí:

Szkoła praska pojmuje język jako system norm społecznych, które realizują się w indywidualnych procesach mówienia. Normy te są materialne o tyle, że określają cechy głosek niezbędne dla komunikacji, dla odróżnienia i oddzielenia wyrazów, np. dźwięczność spółgłoski, która jest konieczna w języku polskim dla odróżnienia wyrazu *koza* od *kosa*. Natomiast dla strukturalistów system języka jest niematerialnym schematem bez cech pozytywnych, który może być realizowany w różnych materiach. (Milewski, 1993 [1958], s. 27)

Pražská škola pojímá jazyk jako systém společenských norem, které se realizují v individuálních procesech mluvení. Tyto normy jsou materiální v tom smyslu, že vymezují ty rysy hlásek, jež jsou nutné pro komunikaci, pro rozrůznění a oddělení výrazů, např. znělost souhlásky, která je v polštině nutná pro rozrůznění výrazů *koza* a *kosa*. Zatímco pro strukturalisty je systém jazyka nemateriálním schématem bez pozitivních rysů, který se může realizovat v různých materiích. (překlad J.J.)

2.4.2 Jazyk jako norma procesu mluvení

Milewski (s. 27–28) na konci svého článku představuje koncepci, v níž usouvztažňuje pojmy řeč, jazyk, norma a ještě několik dalších. Podle toho, jak sám výše vymezil dva hlavní směry lingvistiky, se jednoznačně přiklonil k pojetí Pražské školy.

Jazyk je – píše Milewski – součástí širšího jevu: řeči. **Řeč** (*mowa*) má čtyři fáze:

- 1) **proces mluvení** (*proces mówienia*) jedné z dorozumívajících se osob; tato fáze obsahuje zejména psychické procesy vytvářející pojmové obsahy a s nimi spojené zvukové představy a pohyby mluvních orgánů;
- 2) **porozumění** (*zrozumienie*) posluchače, v jehož psychice vyvolávají zvukové dojmy, které vyprodukuje jeho sluchové ústrojí, pojmové obsahy podobné těm, které měl mluvčí;
- 3) **text** (*tekst*), který je výtvořem mluvení a porozumění, jež se ukládá v paměti; sdílí s ostatními lidskými výtvoři tu vlastnost, že může existovat v určitém stupni nezávisle na procesu, kterým byl vytvořen, po jeho zakončení;
- 4) **jazyk** (*język*), který je společenským a abstraktním produktem řeči, je systémem výrazů a pravidel, které jsou na jedné straně vyabstrahované z textů, na straně druhé normují proces mluvení (tj. vůči procesu mluvení je jazyk abstraktním systémem norem).

Milewski tedy ve své koncepci proti sobě staví **proces mluvení a jazyk jakožto systém norem, které proces mluvení normují**. Stejným způsobem interpretuje také koncepci Pražské školy. Za povšimnutí stojí, že vůbec nezmiňuje *langue a parole*.

2.5 Eugenio Coseriu

Ve svém výkladu o vývoji lingvistického pojmu norma po druhé světové válce upozorňuje Nebeská (1999 [1995], s. 52) na to, že v 60. letech si značnou pozornost i kritický ohlas (např. v lingvistice sovětské) získala koncepce E. Coseria. Významný prostor této teorii věnuje i Koerner (1973, s. 249–251) ve svém přehledu „postsaussurovských“ pojetí dichotomie *langue-parole*. To vše ukazuje na význam Coseriovy teorie při studiu lingvistického pojmu normy.

2.5.1 *Langue*: systém a norma

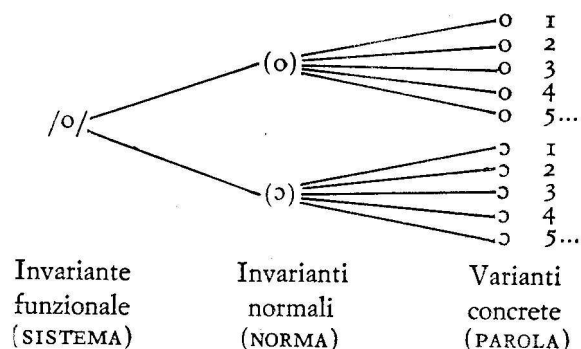
Coseriu své pojetí, ve kterém šlo o precizaci vztahu čtyř pojmů – *langue*, *parole*, systému a normy – prezentoval primárně ve svých pracích *Sistema, norma y habla* (1952), *Teoría del lenguaje y lingüística general* (1962) a také v článku *Sistema, norma e «parola»* (1969). Posledně zmíněný článek bude východiskem následujícího výkladu.

Coseriu se ve svém článku nejdříve pozastavuje nad dichotomií *langue-parole*. Konstatuje, že neexistuje ohledně těchto dvou pojmů široká shoda v jejich chápání, což je způsobeno diverzitou kritérií, aspektů, na jejichž základě jsou tyto pojmy vymezovány. Coseriu naznačuje různé varianty třídění a vzájemného vztahování pojmů *langue* a *parole* (a pojmů s touto dvojicí spojených) a dochází k závěru, že je třeba odlišit *langue* jakožto sociální instituci, jako *noremní systém* (*LANGUE I, sistema normale*) a *langue* jako *funkční systém* (*LANGUE II, sistema funzionale*) (1969, s. 242). Funkčním systémem je míněn systém diferencí a opozic, které jsou nadány distinktivní silou. Mezi tento abstraktní systémem opozic a mezi jeho individuální realizace, konkrétní promluvy jedinců, je třeba „vložit“ ještě sociální realizaci funkčního systému – tj. ty možnosti funkčního systému, které jsou daným jazykovým společenstvím konvenčně užívány. Funkční systém – jedním slovem *systém* (*sistema*) – a noremní systém – jedním slovem *norma* (*norma*) – se tedy nekryjí. Systém „nabízí“ možnosti, ale pouze některé z nich jsou součástí normy, pouze některé z nich jsou konvencemi daného jazykového společenství, jsou realizovány.

Příklady, kterými Coseriu objasňuje svou koncepci, pocházejí nejčastěji z oblasti zvukové roviny jazyka. Coseriu upozorňuje na to, že Trubeckého rozlišení fonologie a fonetiky nekoresponduje s rozdílem *langue* a *parole*, neboť varianty fonémů (alofony) nejsou ani jednotkami distinktivního funkčního systému, ani konkrétními realizacemi, ale právě realizacemi noremními (1969, s. 243).²² Například ve španělštině má foném /o/ takové poziční varianty, že se v některých kontextech realizuje jako zavřené, v jiných jako otevřené.

²² Jako chybu označují Trubeckého usouvztažňování fonologie s *langue* a fonetiky s *parole* také Leška – Nekvapil – Šoltys (1993, s. 21–22).

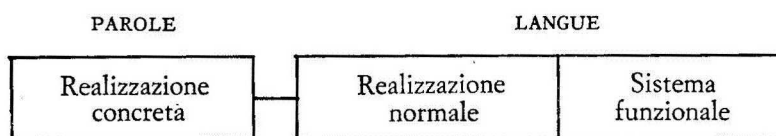
Zatímco foném /o/ je funkčním invariantem (*invariante funzionale*) a náleží do systému, jeho otevřená a zavřená realizace jsou noremními invarianty (*invarianti normali*) a náleží do normy; konkrétní realizace jsou pak záležitostmi *parole*. Toto znázorňuje přehledné schéma:

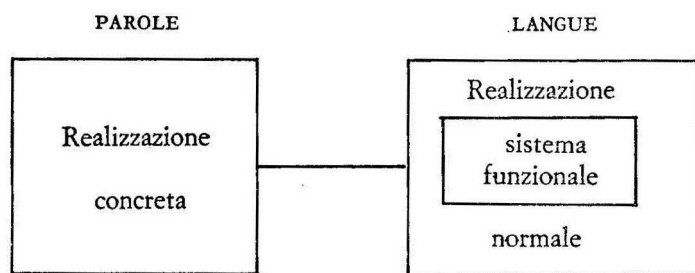

Obr. 2. Schéma vztahu systému, normy a *parole* podle Coseria. (Reprodukováno z Coseriu, 1969, s. 247.)

Trichotomie systém-norma-*parole* je samozřejmě záležitostí nejen zvukové roviny jazyka, ale také všech ostatních (1969, s. 248). Například ve slovtvorbě – derivaci a kompozici – je rozdíl mezi slovy, která náleží do normy, a slovy, která jsou sice vytvořena podle možností, jež systém nabízí, ale do normy nepatří, nejsou jazykovým společenstvím užívána; nebo například v oblasti lexikální sémantiky v případě takzvaných synonym, která nejsou – z hlediska normy – vždy volně zaměnitelná.

Vztah systém-norma-*parole* Coseriu zobrazuje také několika schémata. Uvedme zde dvě z nich:

Obr. 3. Další grafické reprezentace vztahu systému, normy a *parole* podle Coseriu. (Reprodukováno z Coseriu, 1969, s. 246.)

Vzhledem k české tradici traktování lingvistického pojmu norma možná nebude bez zajímavosti zmínit následující Coseriovu poznámku. Coseriu logicky říká, že ony konstantní (tj. ne pouze individuální) „afunkční“ varianty musí (na půdorysu distinkce *langue-parole*) buď náležet do nějaké třetí oblasti – v jeho případě tedy do normy –, nebo musejí v klasickém dichotomickém pojetí nějakým způsobem náležet do *langue*. Někteří lingvisté – říká Coseriu (1969, s. 245) – pak onu třetí oblast nazývají „neurčitě“ jazykový úzus (*uso linguistico*). Ačkoliv tedy Coseriu není příznivcem pojmu/termínu jazykový úzus, zaujal by v jeho pojetí stejné místo jako norma.

2.5.2 Horálkova kritika

O Coseriově pojetí pojmu norma a jeho vztahu k jazykovému systému u nás referoval (např.) K. Horálek v časopise *Naše řeč* (1972). Ve svém článku nejdříve prezentuje Coseriovu koncepci a poté k ní zaujímá kritické stanovisko – jak se lze domnívat, z pozic Pražské školy.²³ Jeho výtkou vůči Coseriově rozlišení funkčního systému a normy je to, že: „*Sám systém funkčních invariant má povahu jazykové normy.*“ (Horálek, 1972, s. 67) Je tedy zbytečné **z tohoto hlediska** rozlišovat distinktivní invarianty a jejich „alo-varianty“, neboť všechny tyto prvky jazykové reality **mají povahu** (jazykové) **normy**.

²³ Je však třeba mít na paměti relativní názorovou heterogenost Pražské školy, jak o tom byla zmínka ve 2.2.

2.6 Esa Itkonen

Pojem normy (a normativity) stojí v samém centru lingvistických a metalingvistických úvah E. Itkonena, které prezentoval v průběhu posledních třiceti let. V kontextu transformačně-generativní lingvistiky a hlavně v reakci na její metodologicko-filozofické základy rozvinul svou teorii povahy jazyka a jeho intersubjektivní ontologie, jeho epistemologie i otázky povahy vědy o jazyce (zejména gramatické teorie). Předvést komplexně celou Itkonenovu argumentaci (v mnoha bodech pozitivně či negativně opřenu o argumentace filozofů – např. pozdního díla L. Wittgensteina a jeho odmítnutí privátního jazyka – a metodologů vědy) by byl úkol přesahující rozsah této práce, proto se budu snažit reprodukovat jen hlavní a pro téma této práce nejdůležitější stavební kameny teorie tohoto finského lingvisty – a to konkrétně hlavní myšlenky jeho ontologie jazyka.

2.6.1 Itkonen a de Saussure

De Saussurova distinkce mezi *langue* a *parole*, tak jak ji Itkonen interpretuje, zcela konvenuje základům jeho vlastní teorie. Pro Itkonenovy metodologické úvahy hraje zásadní úlohu rozdíl mezi událostmi odehrávajícími se v čase a prostoru (událostmi spaciotemporálními) na jedné straně a na straně druhé pravidly, jinak řečeno normami (což je slovo, které Itkonen preferuje; pro Itkonena jsou slova „norma“, „pravidlo“ a „konvence“ synonymy), přímo se vztahujícími ke spaciotemporálnímu dění. Přesně v těchto intencích také Itkonen interpretuje de Saussura a označuje *langue* za systém norem:

Ferdinand de Saussure conceptualized any given language as consisting of two distinct aspects, namely *langue* and *parole*. *Langue* was interpreted as a social institution which, like any other institution, is a system of norms (or rules or conventions). *Parole* was taken to be the actual behavior which conforms to, and occasionally deviates from, the norms of the institution. (Itkonen, 2005, s. 357–358)

Saussure [...] realized that in whatever way, precisely, the mode of existence of language is to be defined, it is not individual, but social. More precisely, language does not exist at the level of social spatiotemporality, but at that of (social) institutions. (Itkonen, 1978, s. 89–90)

Zároveň se ale Itkonen shoduje s tvrzením Koernerera (zde s. 18), že problematika sociální povahy jazyka netvoří integrální součást de Saussurovy teorie. Ženevský lingvista – říká Itkonen (1978, s. 57) – nezaměřil svou pozornost na nejzákladnější problémy povahy takto vymezeného jazyka a tím i lingvistiky, když nepoložil a nezodpověděl otázky ontologie, resp. epistemologie jazyka: 1) jak norma/konvence/pravidlo existuje?, resp. 2) jak je norma/konvence/pravidlo pozná(vá)no?²⁴

2.6.2 Jazyk a jeho ontologie: normativita

Jazyk je tedy pro Itkonena soubor norem. Hlavním charakterizačním rysem normy, který Itkonen často připomíná, je to, že v jejím případě lze hovořit o správnosti a nesprávnosti (*correctness-incorrectness*). O spaciotemporálním dění, které se bezprostředně vztahuje k nějaké normě, jelikož se jí řídí, je možné říci, zda proběhlo správně, tj. v souladu s normou, či nesprávně, tj. v nesouladu s normou, pravidlem.

Při tematizaci normy, pravidla je třeba rozlišit dvě věci. Buď je pravidlo něco, co řídí nějaké intencionální chování a je tímto chováním manifestováno; nebo je pravidlo věta, sentence, která se snaží popsat pravidlo v předcházejícím smyslu. Je tedy třeba věcně i terminologicky rozlišovat pravidla (*rules*) a pravidla-sentence (*rule-sentences*). Příkladem pravidla může být to, že v angličtině určitý člen stojí před substantivem (a nikoliv za ním).

²⁴ V kapitole věnované de Saussurovi (2.1) byl uveden závěr, k němuž po své analýze došel Koerner, totiž že některé pojmy *Kursu*, tak jak jsou mnohočetně na různých místech *Kursu* zmiňovány, obsahují kontradikce. Také Itkonen (1978, s. 139) upozorňuje na to, že de Saussure v *Kursu* není konsekventní a neakceptuje plně ontologickou autonomii normativity, jelikož jsou v *Kursu* obsaženy výroky tvrdící to, že *langue* je čistě psychické povahy a „sídlí“ v mozku.

Toto pravidlo pak může být (pravdivě) vystiženo pomocí pravidla-sentence „V angličtině určitý člen stojí před substantivem.“ (1978, s. 122).

Itkonen se od autorů uvedených výše v této práci liší zejména tím, že zmíněné otázky po způsobu existence a epistemologii jazyka explicitně položil a nabídl odpovědi. Základem jeho ontologie jazyka je vymezení autonomního způsobu existence sociálních entit. Normy/pravidla, které tvoří jazyk existují ve stejné formě jako všechny ostatní sociální jevy – tj. ve formě sdílené znalosti (*common knowledge*).

Každá sociální entita, tj. také každý čin, předpokládá nějaký prvek intencionality a pak nějaké fyzické dění, které je jejím „substrátem“. Prosté fyzické dění není ze společenského hlediska činem, akcí, tím se stane teprve tehdy, pokud je za čin, akci považován (alespoň potenciálně; toto vymezení není otázkou aktuálních psychických stavů jednotlivců, ale toho, co lze od nich očekávat). Činitel *A* musí vědět, že dělá *x*, musí být schopen rozeznat instance dění *x*. Na svébytné (protože neodvoditelné z aktuálního fyzického dění) ontologické úrovni pak vzniká (doslova emerguje) sdílená znalost podle následujícího tříúrovňového modelu:

$A \text{ ví}_1 x$

$A \text{ ví}_2, \text{ že } B \text{ ví}_1 x$

$A \text{ ví}_3, \text{ že } B \text{ ví}_2, \text{ že } A \text{ ví}_1 x$

Itkonen uvádí pro objasnění tříúrovňového modelu znalosti příklad, kterým chce zároveň ukázat, jak je tento – na první pohled možná bizarní – model ve skutečnosti běžný při každém sociálním jednání (Itkonen, 2008, s. 9): Když chci v bance proplatit šek, důvodem, proč, když se přibližuji k okénku, nevykřikuji na paní úřednici: „Vím, co mám dělat, nemusíte mi to říkat!“ je to, že mám patřičnou tříúrovňovou znalost toho, že: Nejenže já

vím₁, co mám dělat, a nejenže vím₂, že úřednice ví₁, co mám dělat, ale také vím₃, že ona ví₂, že já vím₁, co mám dělat.²⁵

Itkonen tak konstatuje (1978, s. 123), že teprve na třetí úrovni (a ne na první nebo druhé) vzniká skutečná sociální interakce, teprve tříúrovňová znalost (a ne jedno- nebo dvouúrovňová) je sdílená znalost. Více než tříúrovňová znalost je také možná a někdy běžná, ale např. taková devítiúrovňová či desetiúrovňová znalost je již pouhou logickou možností, neboť jednající jedinci v praxi tak daleko nezacházejí. Jak dále Itkonen upozorňuje (2008, s. 9), relevantní sdílené znalosti nejsou vtěleny pouze do lidského chování, ale také „do hmoty“, jako např. do budov a jejich vybavení atd.

Je třeba podotknout, že sdílená znalost není otázkou skutečných psychických stavů, ve kterých se účastníci sociální reality nacházejí, ale toho, co od sebe navzájem mohou/jsou oprávněni očekávat (2008, s. 9).

Čin (*action*) se tedy liší od fyzické události (*event*). Fyzická událost – např. bouřka – nemusí být sdílenou znalostí k tomu, aby existovala. Je to tedy otázka jakési „ontologické sepjatosti“ činu a jeho časoprostorové manifestace:

At first glance, actions seems exist just in space and time. However, the concepts which they exemplify exist at the level of common knowledge. The same is true of concepts exemplified by events, or of concepts in general, but it is the characteristic property of actions that they, in contradistinction to events, are *inseparable* of the way in which they are conceptualised [...]. (Itkonen, 1978, s. 124)

Mezi činy/akcemi je potřeba rozlišit takové, které nejsou normativní, od těch, které normativní jsou (tj. rozlišují správné vs. nesprávné provedení činu / průběh akce). Výše popsaným způsobem existují také pravidla, i existence pravidla zasahuje jak sdílenou znalost, tak časové a prostorové dění:

²⁵ Tuto skutečnost lze samozřejmě popsat i pomocí jiných slov než „vědět“, zejména takovými jako „domněnka“, „přesvědčení“ a hlavně „očekávání“, které je intenzivně zdůrazňováno při výkladu o komunikačních normách u Nebeské (1999 [1995], kap. 3.2).

[I]t [e.g. rule] is commonly known to be what it is, and it is manifested by a regularity of spatiotemporal actions, and is, again, commonly known to be so manifested. (Itkonen, 1978, s. 125)

Co Itkonen podtrhuje, je neredukovatelnost normativity na spatiotemporalitu. Normativita stojí v protikladu k událostem v čase a prostoru, které jsou sice její manifestací i zdrojem – v tom smyslu, že pravidla (jazyka, ale i logiky, matematiky atd.) se člověk musí naučit – ale nejsou jejím způsobem existence:

It is a self-evident truth that rules of language, logic, and mathematics are all learned, little by little, in definite spatio-temporal situations, and that, once they are mastered, their mastery becomes manifest in similar situations. But there is certainly more to learning and mastering the rules than those definite situations in which they are learned and applied. (Itkonen, 1978, s. 186)

Jelikož jazyk sestává z pravidel (1978, s. 126), byl právě provedený výklad rovněž výkladem ontologie jazyka, tj. způsobu, jak jazyk existuje. Itkonen (1978, s. 126) upozorňuje, že na úrovni sdílené znalosti mluvčích existuje jazyk spíše jako úhrn pravidel než jako jejich systém (tedy komplikovaný a vysoce organizovaný celek) – ten z něj vytvářejí teprve na teoretické úrovni lingvisté. Pravidla lze totiž uvažovat na různých úrovních obecnosti/konkrétnosti. Na jedné straně může stát obecné pravidlo o určitém členu před substantivem, na druhé straně podobné pravidlo pro každé substantivum zvlášť (tedy pravidla s odpovídajícími pravidly-sentencemi „V angličtině určitý člen předchází substantivum *man*.“, „V angličtině určitý člen předchází substantivum *woman*.“ atd.). Itkonen říká, že pochopitelně považuje za zřejmé, že mluvčí jsou schopni obecnějších pravidel, ale že primárně lze u mluvčích předpokládat pravidla na konkrétní úrovni. Z takto konkrétního uchopení pravidel totiž mj. vyplývá i to, že neexistují tzv. „výjimky“, jelikož i taková výjimka je pravidlem.²⁶ Lingvisté pak při svém zkoumání jazyka z pravidel na konkrétní úrovni vytvářejí pravidla na obecné úrovni.

²⁶ Za příklad může posloužit obecné pravidlo o tvoření plurálu substantiv v angličtině pomocí *-s* versus konkrétní pravidla pro tvoření plurálu substantiva *boy* (> *boys*) a substantiva *man* (> *men*). Z hlediska obecného pravidla je forma *men* výjimkou, z hlediska konkrétního pravidla je formou utvořenou podle pravidla.

Itkonen zmiňuje i dřívější zastánce podobných přesvědčení, která akcentují autonomní oblast sociálních jevů, nepřevoditelnou na psycho-fyzickou spaciotemporalitu, a na prvním místě uvádí Durkheima, jehož výklad o existenci autonomních sociálních jevů, institucí, byl, alespoň v náznaku, podán výše (2.1.1). Nicméně – konstatuje Itkonen – Durkheim nedokázal dobře vysvětlit, v čem spočívá a na jakém základě existují instituce.

3. Úvahy a konkluze

Tato kapitola obsahuje některé závěry vyvoditelné z historického exkurzu na téma vztahu pojmů *langue* a norma, který byl učiněn v kapitole předcházející, a také některé další úvahy s tímto tématem spojené.

Vymezím „typologii“ vztahů *langue*-norma, jak se ukázaly v uvedeném historickém přehledu (3.1); vztáhnou tuto typologii k otázce stratifikace jazyka a poukáži na třetí typ vztahu *langue*-norma (3.2); podám interpretaci toho, kde se v rámci této typologie umísťuje názor Pražské školy (3.3); doplním historický přehled o definici normy J. Mukařovského (3.4); shrnu několik obecných skutečností o normě a o vztahu normy a jazyka (3.5); upozorním na dvě různá chápání „sociálnosti“ *langue* (3.6); a na závěr se pokusím poukázat na jeden aspekt výroku „*langue je kód*“ ve vztahu k normě (3.7).

3.1 Dva modely vztahu *langue*-norma

Při historickém exkurzu uskutečněném v kapitole 2 se explicitně ukázaly (tj. byly různými lingvisty explicitně formulovány) dva modely vztahu *langue*-norma. **První model tohoto vztahu je založen na myšlence, podle které se *langue* skládá z několika složek, komponent či vrstev, z nichž jednou je norma** (a další složkou je např. systém apod.); takové pojetí explicitně formulovali např. Hjelmslev a Coseriu. **Druhý model je založen na principu, podle něhož *langue* jako takové je normou** (a to konkrétně normou vůči *parole*, konkrétním řečovým projevům); toto pojetí formulovali explicitně např. Milewski a Itkonen. Zde je třeba jasně rozlišit, že jde o dva radikálně jiné vztahy, resp. dva radikálně jiné výroky o *langue* a normě. Zatímco v **prvním případě je tematizována vnitřní „architektura“ *langue*** a téma způsobu jeho existence není předmětem zájmu, v **druhém případě není explicitně řešena vnitřní výstavba *langue*, ale výrokem o normě je tematizován a určen sám modus existence *langue* – které existuje na způsob normy** (stejně jako mravní konvence apod.

existují na způsob normy); dalším aspektem tohoto výroku je to, že je jím **také tematizován a charakterizován druh vztahu *langue-parole*: *langue* je zde normou vůči *parole***, které existuje zcela jiným způsobem (konkrétně jakožto spaciotemporální dění).²⁷ Toto je závěr, ke kterému bylo lze dospět na základě historického přehledu učiněného v předchozí kapitole.

Doplním ještě následující: Pojem *langue* je neodlučitelně spjat s pojmem systém. Zde vytvořenou typologii lze pak v zásadě přeformulovat i pro vztah pojmů norma a systém. V prvním případě (lépe řečeno v pojetí Coseriově), kdy norma i systém jsou části, z nichž se *langue* skládá, jde o vztah vyjádřitelný „rovnicí“ *langue* = *systém* + *norma*, v druhém případě (Itkonen) jde o vztah *langue* = *systém*, který existuje jakožto *norma*.²⁸ Totéž pak samozřejmě platí i pro adjektivum „*systémový*“, jehož extenzí je v prvním případě i to, co není *noremní*, ale je ve shodě se systémem (a naopak, extenzí adjektiva „*noremní*“ může být i to, co není vytvořeno ve shodě se systémem), zatímco v druhém případě je extenze adjektiv „*systémový*“ a „*noremní*“ de facto identická.²⁹

3.2 Norma ve vztahu ke stratifikaci jazyka

V předcházející podkapitole byla navržena typologie vztahu *langue*-norma, tj. vztahu pojmu norma obecně k jazyku (jako tomu, co stojí v protikladu ke konkrétním promluvám).

²⁷ Toto druhé pojetí vztahu *langue*-norma může mít následující konsekvenci: Zatímco u prvního pojetí je nutný termín/pojem *langue*, který zastřešuje a shrnuje své jednotlivé složky dohromady, u druhého pojetí se termín/pojem *langue* může stát zbytným a přebytečným, neboť jestliže byl označen za normu a tudíž zahrnut pod obecnější pojem normy (resp. byl zahrnut do „říše *norem*“), může být nahrazen termínem *norma* s patričným diferenciačním atributem. Viz zde pozn. 20 na s. 31, kde Leška – Nekvapil – Šoltys tímto způsobem interpretují pojetí Vachkovo, nebo viz pojetí Milewského (2.4), který termínů *langue* a *parole* již neužívá.

²⁸ Srov. již jednou citovanou formulaci Horálkovu: „*Sám systém funkčních invariant má povahu jazykové normy.*“ (Horálek, 1972, s. 67)

²⁹ To platí s jistou rezervou: Je třeba poznamenat, že podle Horálka (1972) extenze adjektiva „*noremní*“ je o něco větší než extenze adjektiva „*systémový*“ (která je její podmnožinou), neboť do normy náleží ještě nesystémové, tj. nedistinktivní, varianty distinktivních invariantů.

Pokud je problematika jazyka postavena takto obecně (tj. v intenci distinkce *langue-parole*), nepostihuje explicitně tu skutečnost, že v rámci jazyků (ve smyslu čeština, maďarština atd.) lze nalézt variabilitu ve smyslu územní a společenské rozrůzněnosti. Použijeme dále pro tyto různé entity pracovní (bez kritického rozboru) termíny (nějakým způsobem) obvyklé v české lingvistice: termín „národní jazyk“, popř. „celek národního jazyka“ pro češtinu, maďarštinu atd., termín „*varieta*“ pro spisovnou češtinu, obecnou češtinu, středočeské nářečí, spisovnou maďarštinu atd. Tento druh variability jazyka bývá označován jako „*stratifikace národního jazyka*“.

Fakt, že pojem normy, tak jak byl doposavad ve vztahu k *langue(-parole)* představen, nepostihuje tematiku stratifikace národního jazyka, je významným rozdílem oproti tradičnímu českému lingvistickému pojmu normy, jak vznikl a ustálil se v českém lingvistickém diskurzu, neboť ten byl od počátku (tj. od kanonických formulací Havránkových) zasazen do problematiky stratifikace národního jazyka.³⁰ Pokusím se nyní zasadit dvě uvedená pojetí normy, tak jak se formují ve dvou uvedených modelech vztahu k *langue* (3.1), k problematice takto míněné variability jazyka.

V případě druhého, obecnějšího pojmu normy (např. Itkonen), o kterém jsme řekli, že označuje způsob existence (mj.) jazyka, je situace poměrně jasná. Jelikož jazyk jako takový existuje ve formě normy, každá varieta konkrétního jazyka prostě existuje ve formě normy. Pokud si položíme otázku, jaké jevy v tomto případě označíme za nenoremní, za něco, co se neshoduje s normou, pak jsou to jevy, které jsou z hlediska dané variety defektní, vadné (např. negramatické).

V případě prvního pojetí normy (uvažme zde konkrétně pojetí Coseriovo) již ale situace není tak jednoznačná. Pokud je třeba onu variabilitu postihnout pojmy systém a norma – ze kterých se v Coseriově koncepci jazyk (*langue*) skládá – můžeme uvažovat dvě interpretační možnosti. Národní jazyk může mít: a) jeden systém a více norem (podle počtu variet), nebo b) více systémů (podle počtu variet) a ke každému z nich normu. Položme si nyní opět otázku, co v takovém případě označíme za nenoremní (ovšem vztáhnuto k normě

³⁰ Viz Havránkův (2.2.1) důraz na to, že normu má nejen spisovný jazyk, ale každá varieta.

jedné dané variety). V tomto případě již odpověď musí být členitější. Za nenoremní totiž pak můžeme považovat:

- 1) to, co není ve shodě s normou dané variety, ale je ve shodě se systémem (ať již je systém jeden pro celý národní jazyk, nebo jeden pro každou varietu); nebo
- 2) to, co není ve shodě s normou žádné variety ani není ve shodě se systémem (popř. není ve shodě se systémem žádné variety); nebo
- 3) to, co není ve shodě s normou dané variety, ale je ve shodě s normou jiné variety.

První možnost (kterou by sice šlo rozdělit na více podtypů, ale to zde není důležité) je zřejmá a explicitně tematizovaná i v původním výkladu Coseriově. Druhá možnost již také byla zmíněna – v předcházejícím odstavci, kde byla řeč o obecnějším pojmu normy. V takovém případě je za nenoremní označeno to, co je defektní. Třetí možnost však poukazuje na situaci, která v dosavadním výkladu ještě tematizována nebyla. Tato možnost má velmi blízko k jednomu pojetí normy, jak bývá někdy traktována v oblasti teorie jazykové kultury či teorie spisovného jazyka. Ačkoliv tato oblast použití lingvistického pojmu normy není předmětem této práce, považuji za vhodné zde krátce tento typ pojmání normy v lingvistice představit.

Jakožto opora při jeho předvedení poslouží některé myšlenky a formulace z článku F. Štíchy *K pojmu a popisu jazykové normy* (1988). Štícha, maje v následující pasáži svého článku na zřeteli koncovky českých substantiv, píše:

Je-li v rámci spisovné češtiny pravidelně užívaný, a tedy většinou mluvčích (popř. všemi mluvčími) vzhledem k danému obsahu jako závazný pocíťovaný určitý morfologický tvar slova, bude adekvátní hodnotit tento tvar [...] jako noremní pouze tehdy, pokud můžeme z toho či onoho důvodu pokládat tento tvar v celku národního jazyka za nahraditelný jiným tvarem, a to buďto tvarem užívaným v obecné češtině, v dialektu, popř. ve slangu, anebo tvarem v rámci národního jazyka sice neustáleným, avšak s jehož použitím lze reálně počítat vzhledem k odpovídajícím systémovým analogiím. (Štícha, 1988, s. 191)

Štícha (který se drží rozdílu mezi systémem a normou) říká, že pokud k vyjádření morfologického obsahu *a* je v celku národního jazyka (tj. v úhrnu všech variet dohromady)

pouze jeden morfologický tvar *A*, pak nemá smysl mluvit o normě, jelikož zde není možnost výběru; v takovém případě mluví o tvaru systémovém (jako příklad uvádí gen. sg. „žena“ > „ženy“). Naopak, pokud k vyjádření obsahu *a* nabízí celek národního jazyka tvarů více ($A_1 - \dots - A_n$), může být jeden tvar **noremní, totiž spisovný**, a ostatní tvary **nenoremní, totiž nespisovné** (jako příklad uvádí „otcova“ – „otcovýho“ – „otcovo“). Můžeme tedy obecně formulovat tento model vztahu normy a jazyka tak, že **v tomto smyslu není norma ani způsobem existence jazyka (*langue*) jako takového, ani jeho složkou, ale principem výběru ze „synonymních“ možností, které daný národní jazyk v rámci celku svých variet nabízí**. Silnější formulací tohoto pojetí pak je prostě ztotožnění normy se spisovným jazykem jako takovým (v protikladu proti nenoremním varietám – totiž všem ostatním).

3.3 Interpretace obecného lingvistického pojmu normy v Pražské škole

V kapitole 3.1 jsem se pokusil o typologii vztahu *langue*-norma na základě historického přehledu učiněného v kapitole 2. Ačkoli se v 2.2 ukázalo, že usouvztažňování *langue* a obecného pojmu normy v pracích autorského okruhu Pražské školy je poměrně soustavným a „neraritním“ jevem, dosud jsem neinterpretoval pozici Pražské školy v rámci této typologie. Jak bylo zmíněno již v úvodu (1.2), na „dvojí polohu pojmu jazyková norma“ v Pražské škole upozornila již Nebeská (1992; 1999 [1995], 1.5). Pokusím se nyní představit způsob, jakým Nebeská interpretuje obecnou polohu pojmu norma v Pražské škole, a poté zaujmout vlastní stanovisko – jak k interpretaci prací Pražské školy, tak ke způsobu, jak Pražskou školu interpretuje Nebeská.

Stanovisko Nebeské k obecnému pojmu normy v Pražské škole je myslím dobře čitelné v následujících explicitních formulacích:

V teorii Pražské školy je předmětem normy **inventář jazykových prostředků**, a to jednak inventář jazyka jako celku, jednak jeho útvarů vymezených na základě různých kritérií (jazyka spisovného, lidového, psaného, mluveného, básnického). (Nebeská, 1999 [1995], s. 15)

Pojem **norma v obecné poloze** zahrnuje všechny jazykové prostředky, které jsou daným společenstvím pravidelně užívány a akceptovány jako bezpříznakové, nositelé daného jazyka si ji osvojují spontánně, takže se skutečně opírá o úzus, její závaznost je vesměs neuvědomovaná, má povahu vhodnosti, přiměřenosti. Norma chápaná obecně zaujímá prostor mezi jazykem (jazykovým systémem) a území; má blíže k jazyku (jazykovému systému), s kterým ji spojuje rys interiorizace. (Nebeská, 1999 [1995], s. 39)

Za prvním zde citovaným fragmentem následuje u Nebeské citát Havránkovy (1932, 1935) definice normy (jak byly citovány i zde v 2.2.1). Jako autory operující s takovým obecným pojetím normy uvádí Nebeská Havránka, Artymovyče a Koříňka, jako zcela osobitý případ pak uvádí Vachka.

Nebeská tedy o obecné poloze pojmu norma u autorů Pražské školy mluví pouze jako o souboru jazykových prostředků. To konvenuje citovaným definicím Havránkovým a také prvnímu vymezenému modelu vztahu *langue*-norma (např. pojetí Coseriovu) – v tom smyslu, že norma je tu souborem nějakých objektů, které (pravděpodobně ještě s nějakými jinými objekty – jinak by totiž norma byla to samé co *langue*) tvoří *langue*.³¹

Na základě formulací citovaných v 2.2 pocházejících jak od autorů zmiňovaných Nebeskou (Havránek, Artymovyč, Kořínek, Vachek), tak od autorů dalších (Mathesius, Skalička; ale i Horálek 1972 citovaný v 2.5) se však dle mého názoru nabízí interpretace jiná. A to taková, která pozici (většiny zmíněných autorů) Pražské školy umísťuje v rámci typologie vztahu *langue*-norma jednoznačně k typu druhému. **Norma (v obecném významu) je v rámci výroků lingvistů Pražské školy (převážně) označením způsobu existence *langue* (zejména ve smyslu: rozdílný způsob existence oproti *parole*, konkrétním jazykovým projevům³²).** Ze všech autorů uvedených v 2.2 je to **pouze Havránek**, který – možná

³¹ Ostatně např. J. Filipec (1995, s. 191) explicitně interpretuje Havránkovo pojetí normy jako identické s pojetím Coseriovým, když píše: „Významná je Havránkova diferenciacie systému, projevu a normy ve smyslu daleko pozdější zmíněné rozsáhlé studie E. Coseria (Havránek, 1932, s. 33).“

³² Srov. např. formulace Skaličkovy a Vachkovy o tom, že *langue* je souhrn norem, kdežto promluvy jsou uskutečňováním norem, či formulaci Koříňkovu o tom, že *langue* vzhledem k *parole* povahy normativní.

v kontextu svého cíle, tj. změny tehdejší kodifikace a jejích kritérií – používal v souvislosti s normou charakteristiku „*soubor jazykových prostředků*“. Tuto charakteristiku Nebeská označuje za názorovou pozici celé Pražské školy, což je ale dle mého názoru – po posouzení formulací citovaných v jednotlivých kapitolách 2.2 – **neadekvátní**. Vedle explicitnější pozice Havránkovy („*norma jako soubor jazykových prostředků*“) je třeba v rámci Pražské školy neopominout pozici vztahující se k aspektu způsobu existence *langue* („*norma jako způsob existence langue*“).

Ostatně Leška – Nekvapil – Šoltys (1993; viz zde citát v pozn. 20 na s. 31), resp. Milewski (1993 [1958]; zde 2.4) jdou dokonce ještě dále a interpretují pozici Vachkovu, resp. celé Pražské školy jako (směřování k) **nahrazení distinkce *langue* vs. *parole* distinkcí *norma* vs. jazykové projevy**.

Ačkoliv někteří lingvisté Pražské školy sdílí ve věci vztahu *langue*-norma stejné přesvědčení jako Itkonen (který se v 3.1 stal příkladem tohoto přesvědčení), tj. že *langue* existuje ve formě normy, na rozdíl od Itkonena nevěnují explicitní pozornost důvodům a konsekvencím této skutečnosti. Například Artymovyč (1935, s. 149) doslova píše, že to, *jak* přesně je existence *langue*-normy možná, „*musí vysvětliti psychologové a filosofové*.“

3.4 Jan Mukařovský: Funkcionalistická definice normy

Pokud bylo v této práci věnováno poměrně mnoho prostoru pojmu normy v Pražské škole, je možná vhodné zde také připomenout, že Pražská škola nezasáhla svým myšlenkovým nábojem pouze do lingvistiky, ale rovněž do literární vědy, estetiky, etnologie atd. J. Mukařovský, vedoucí představitel pražského strukturalismu v estetice a literární vědě, ve svém článku *Estetická norma* (2000 [1937]) podal osobitou definici normy obecně (tedy pojmu normy ještě obecnějšího než je obecná poloha pojmu jazyková norma). Spíše než že by tato definice normy nějakým způsobem navazovala na to, co bylo dosud o normě v rámci

Pražské školy řečeno, považují uvedení této definice na tomto místě za doplnění historického přehledu uvedeného výše.

Na Mukařovského definici normy je pozoruhodný její naprosto funkcionalistický charakter, se kterým se u charakteristik normy či definic „pražských“ lingvistů (2.2) neseťkáme. (Terminologická poznámka: Mukařovský v následujícím citátu „*pravidlem*“ nazývá kodifikaci.) Mukařovský píše:

Pojem normy je neoddělitelný od pojmu funkce, jejíž realizaci norma uskutečňuje. Ježto taková realizace předpokládá činnost směřující k jistému cíli, je třeba připustit, že omezení, kterým je tato činnost organizována, má samo o sobě také povahu energie. (Mukařovský, 2000 [1937], s. 149)

Neboť: co je norma, nemá-li povahy pravidla? S přihlédnutím k tomu, co již bylo řečeno, je lépe ji definovat jako regulující energetický princip. Dává pocítit svou přítomnost jednajícím individuu jako omezení volnosti jeho akce; [...]. (Mukařovský, 2000 [1937], s. 149–150)

Shrnutí: Základním kamenem je zde činnost individua. Ona činnost směřuje k nějakému cíli (tím realizuje funkci). Tato činnost směřující k cíli je organizována, regulována nějakým omezením. Toto omezení je (či se nazývá) norma. **Norma je energetický princip regulující činnost jednotlivce.**

Dodat bych chtěl dvě věci. Zaprvé bych rád upozornil na to, že se zde opět setkáváme s akcentem utlačivé síly normy – podobně jako u Durkheima a jeho utlačivé síly sociálních jevů. Zadruhé bych chtěl říci, že se zde setkáváme s třetím principem plurality norem. Zmiňovali jsme u Havránka pluralitu norem založenou na pluralitě variet národního jazyka, u Vachka založenou na pluralitě médií přenosu (audiální vs. vizuální médium). Zde u Mukařovského je založena na pluralitě funkcí. S principem plurality norem na základě plurality funkcí se lze setkat i u Havránka v jeho koncepci funkčních jazyků, v tom smyslu, že je „*užití (výběr) jazykových prostředků v konkrétních jazykových projevech určováno účelem mluvení*“ (Havránek, 1932, s. 41). Nicméně u Mukařovského je na rozdíl od Havránka tento princip plurality norem jediným podstatným a zásadním.

3.5 Obecně o normě a vztahu jazyk-norma

Na základě uvedeného historického přehledu a na základě některé další literatury můžeme uvést několik obecných poznámek o normě jako takové a o vztahu jazyka a normy.

Na úrovni svého bazálního významu je někdy pojem normy synonymní s pojmy pravidla a konvence (např. Itkonen, 1994, s. 2834). Pak může být „norma“ označením buď jednoho pravidla, jedné konvence, nebo označením rovnou celého souboru/soustavy pravidel či konvencí. Bráno z tohoto bazálního hlediska může výrok „*langue je norma*“ znamenat tolik co „*langue je souborem/soustavou pravidel*“. Každá norma (či každé pravidlo) by pak dále měla být určena tím, čeho je normou a vůči čemu/komu.³³ Rozdílný způsob bytí na jedné straně normy a na druhé straně dění, které je normou normováno a v němž se norma manifestuje, je detailně tematizován Itkonenem (např. 1978; zde 2.6).

Norma (či pravidlo, konvence) se zásadně liší od zákonitosti, která je vyjádřitelná tzv. přírodním zákonem. Na rozdíl od takové zákonitosti, která se rovněž manifestuje v nějakém dění, ale od níž se ono dění nemůže odchýlit, se od normy dění, které ji manifestuje, odchýlit může. Například Mukařovský píše:

Přestože norma směřuje k závaznosti bezvýjimečné, nemůže nikdy dosáhnout platnosti přírodního zákona – jinak by se stala jím a přestala by být normou. Kdyby např. bylo člověku nemožné překročit hranice absolutního rytmu, tak jako je mu nemožné vnímat zrakem paprsky infračervené a ultrafialové, změnil by se rytmus z normy, která se dožaduje splnění, ale již je možno nesplnit, v zákon lidského ustrojení, dodržovaný nutně a nevědomky. (Mukařovský, 2000 [1936], s. 100)

Norma/pravidlo rozlišuje správné-nesprávné, určuje to, co by se dít mělo (jakožto závazné pro jednající subjekt), „přírodní“ zákonitost rozlišuje možné-nemožné, určuje přesně, co se dít bude.

³³ To, že problematika pravidla není banální záležitostí, dokazuje např. šíře pozornosti, kterou tomuto pojmu věnoval L. Wittgenstein ve své knize *Filozofická zkoumání*.

Normy se liší nejen od zákonitostí, ale rovněž od pravidelností. Pravidelnost, tedy to, co se obvykle děje, ještě nemusí být to, co se (podle normy/pravidla/konvence) dít má.³⁴ Například české adjektivum „normální“ ale pokrývá oba tyto významy – jak to zachycuje i *Slovník spisovné češtiny* (2001 [1994]), který uvádí pro toto adjektivum dva významy: „**1.** obvyklý, běžný [...] **2.** odpovídající normě, stanovený normou, normalizovaný [...]“ (s. 224).

Norma, pravidlo se může vykazovat různou mírou „přísnosti“ či „jednoznačnosti“. Tedy některé normy mohou umožňovat pouze jednu možnost, jiné více možností, jiné pouze hranice škálového rozpětí apod.

Jako velmi důležitá (i pro lingvistiku) se ukázala reflexe rozdílu mezi dvěma entitami (který v zásadě reflektuje např. Havránkova distinkce norma vs. kodifikace či Itkonenova distinkce pravidlo (*rule*) vs. (*rule-sentence*)): 1) norma/pravidlo jakožto to, co existuje v sociální dimenzi lidské existence a co nějakým způsobem řídí lidské chování; tuto entitu můžeme nazvat **implicitní norma/pravidlo**; 2) norma/pravidlo jakožto to, co je jazykem (či jiným sémiotickým systémem) zformulováno a svým obsahem se bezprostředně vztahuje k implicitní normě/pravidlu; tuto entitu můžeme nazvat **explicitní norma/pravidlo**. Explicitní norma se k implicitní normě může „bezprostředně vztahovat“ dvěma způsoby: buď se nějakou implicitní normu snaží popsat, zachytit, nebo se nějakou implicitní normu snaží deklarovat a „vytvořit“. Tyto dva druhy explicitních norem bývají někdy označovány jako **deskriptivní** (explicitní – J.J.) **normy** vs. **preskriptivní** (explicitní – J.J.) **normy** (např. Bowerman, 2006, s. 701).³⁵ Mukařovský (2000 [1937], s. 149) také vhodně poukazuje na to,

³⁴ Srov. i Durkheimův již jednou citovaný výrok:

[J]e-li [společenský jev] všeobecný, je to proto, že je kolektivní (t. j. více méně závazný) a ne kolektivní proto, že je všeobecný. Je to určitý stav skupiny, který se opakuje u jedinců, poněvadž se jim vnucuje. (Durkheim, 1926 [1894], s. 42)

³⁵ V oblasti jazykové a jazykovědné V. Cvrček (2008) upozorňuje na to, že intervencí do jazykového chování (jednotlivců či skupin mluvčích) je (či může být) nejen jazyková kodifikace, tj. preskriptivní explicitní norma, ale „*jakékoliv metajazykové chování*“ (s. 285), tj. rovněž deskriptivní explicitní norma – píše, že „*každý výstup*

že ne každá implicitní norma může mít svůj explicitní protějšek, neboť ne každá norma či pravidlo (v implicitním smyslu) je formulovatelná jazykem (či jiným sémiotickým systémem). Ostatně můžeme dodat, že také ne každá explicitní norma má svůj implicitní protějšek. Rozlišování těchto distinkcí (implicitní – explicitní, deskriptivní – preskriptivní) má minimalizovat terminologická nedorozumění, která jsou při mluvení o normě/pravidlech možná. (Terminologický chaos v této oblasti se zdá být poměrně značný; např. ve zde citovaném článku Mukařovský slovem „*norma*“ označuje pouze implicitní normy a slovem „*pravidlo*“ pouze explicitní normy.)

Za pozornost stojí rovněž skutečnost, na kterou upozornil na jednom místě svého výkladu Itkonen (1978, s. 160–161; zde 2.6.2), totiž na otázku různé míry obecnosti/konkrétnosti pravidel. Oproti dostatečně konkrétním pravidlům totiž pravidla obecná mohou ve složitějších soustavách mít výjimky.³⁶

Pokud je jazyk (*langue*) norma, pak vyvstává otázka, z jakých pravidel sestává. Tradiční pravidla, která obsahuje (či z kterých sestává) jazyk, jsou: a) pravidla pro vzájemné přiřazování výrazu a významu (označujícího a označovaného), čímž vznikají jednotky jazyka (jistého druhu), b) pravidla pro spojování/kombinování těchto jednotek v jazykové projevy (Itkonen, 1994, s. 2834). Lingvistika pak má produkovat popisy (zachycení) těchto pravidel.

Kromě těchto „strukturních“ či „systémových“ norem (tedy norem vztahujících se k fonologické, gramatické a lexikální stavbě jazyka), o kterých byla řeč doposud, se v souvislosti s jazykem mluví také o jiných druzích norem, pravidel – např. z oblasti jazykové pragmatiky a sémantiky (viz např. Gross, 2006, s. 698–700) či tzv. komunikační normy (Nebeská, 1999 [1995], 3.2).

lingvistického zkoumání má nenulovou intervenční sílu (i kdyby šlo o sebeodbornější a sebetoretičtější články ve vědeckém časopise)“ (2008, s. 286).

³⁶ Ostatně pojem výjimky poukazuje na to, že ztotožňování normy a pravidla má také své meze, neboť na rozdíl od pojmu pravidla, s nímž jsme pojem výjimky zvyklí asociovat, v souvislosti s pojmem normy se o výjimce většinou neuvažuje.

3.6 Dva výklady „sociálnosti“ *langue* a *parole*

Tématem této podkapitoly bude návrat k de Saussurovu tvrzení, že *langue* je sociální stránkou řeči, kdežto *parole* je její stránkou individuální. Toto tvrzení totiž v průběhu dvacátého století bylo podrobena mj. následující kritice, jejíž hlavní tezi by bylo lze zformulovat: *parole* není individuální, nýbrž sociální. Jako reprezentanty této kritiky uvedme O. Jespersena a W. Labova, jejichž kritické příspěvky dělí 47 let.

Jespersen ve své knize *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View* (1925) mj. podrobuje kritice de Saussurovu distinkci *langue-parole*, konkrétně ten její aspekt, který mluví o „sociálnosti“ *langue* a „individuálnosti“ *parole*. Nejdříve Jespersen odmítá jakékoliv pojetí *langue*, které by směřovalo k pojmům typu „folk-mind“ či „collective mind“, neboť komunita, kolektiv sestává pouze z individuí (s. 16). Následně Jespersen odmítá tvrzení, že *parole* je záležitost individuální:

Again one may indeed say with Saussure that the individual is king of his own speech, he is free to distort words at pleasure and to make for himself the strangest possible new words. But, observe! if he passes very narrow bounds, it is hardly speech any longer, because – and here I touch on a main point – the most individual speech is socially conditioned: an individual is never completely isolated from his surroundings, and in every utterance of ‘la parole’ there is a social element. (Jespersen, 1925, s. 19)

Jako jediné momenty, kdy jsou akty *parole* skutečně individuální, uvádí Jespersen (s. 19) momenty bez interindividuální interakce, konkrétně momenty, kdy se malé dítě baví broukáním a žvatláním bezvýznamných zvuků nebo kdy se dospělý osamotě prochází lesem nebo u moře a dává průchod své radosti bezvýznamným brumláním. V jiných případech *parole* není individuální:

Otherwise every individual conforms more or less exactly to an external norm. One person talks as others talk. [...] Every individual therefore has a norm for his ‘parole’ given him from without: it is given him in fact by his observation of the individual ‘paroles’ of others. (Jespersen, 1925, s. 19)

Langue je pak podle Jespersena „*national language*“, který je „*sort of average of individual-tongues*“ a který je vyextrahovaný „*from many individual-tongues which differ slightly from one another*“ (vše s. 20).

Zde je třeba zaprvé podotknout, že Jespersen při své kritice de Saussura a při svých úvahách v souvislosti s *parole* uvažuje (resp. uvádí) z jazykových jevů, kromě jednou zmíněné otázky výslovnosti, jen otázku slovní zásoby – tj. že individuum nemůže libovolně spojovat jakýkoliv „*akustický obraz*“ s jakýmkoliv „*konceptem*“, což ale de Saussure nikde netvrdí, ba právě naopak, zdůrazňuje, že tomu tak není a být nemůže. Jespersen však naprosto ignoruje de Saussurovo vymezení *parole* jakožto „*kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky*“ (de Saussure, 1996 [1916], s. 50).

Zadruhé, Jespersen sice upozorňuje, že individuální akty *parole* podléhají externí normě (což je hodné pozornosti z hlediska tématu této diplomové práce), jenže tuto normu neidentifikuje s *langue*. *Langue* je pro něj jen něco, co je „*později*“ z *parole* různých individuí vyextrahováno. Podle Jespersena de Saussure tedy nemá pravdu, jelikož *langue* a *parole* jsou obě „*socially coloured*“ (s. 20) – *langue* je sociální proto, že je vyextrahováno z projevů individuí a vztaženo k societě („*národu*“), *parole* je sociální proto, že individuum (téměř) nikdy není izolováno od svého (sociálního) okolí, a proto, že v průběhu sociální (tj. interindividuální) interakce podléhá na individuuum nezávislé normě (kterou ale není *langue*).

Jako druhý reprezentant kritiky „*individuálnosti parole*“ zde bude uveden W. Labov, který formuloval tzv. saussurovský paradox (*Saussurian Paradox*). Když Labov říká (1978 [1972], s. 185–187), že většina lingvistického bádání jazyka probíhá bez braní v potaz sociálního chování člověka, odkazuje na F. de Saussura, většinou lingvistů považovaného za iniciátora moderní lingvistiky, a jeho pojmy *langue* a *parole*. Dochází k závěru, že rozlišení „*sociálního langue*“ a „*individuálního parole*“ záleží v zajímavém paradoxu:

If everyone possesses a knowledge of language structure, if *langue* is “un système grammatical existant virtuellement dans chaque cerveau” (p. 30), one should be able to obtain the data from the testimony of any one person—even oneself. On the other hand, data on *parole*, or speech, can only be obtained by examining the behavior of individuals as they use the language. Thus we have the *Saussurian Paradox*:

the social aspect of language is studied by observing any one individual, but the individual aspect only by observing language in its social context. (Labov, 1978 [1972], s. 185–186)

Kritika obou zmíněných autorů tedy směřuje k tomu, že individuum je při svých řečových aktivitách zapojeno do sociální interakce (sociálního kontextu), tudíž je *parole* sociální, nikoli individuální. Proti této kritice, proti takovému rozumnění „sociálnosti“ lze postavit výklad *langue* jakožto sociálního jevu – náležejícího do roviny autonomních sociálních jevů či sdílených znalostí (ve smyslu Durkheima či Itkonena), které stojí v protikladu vůči individuálnímu dění, jež je sociálním *langue* řízeno. V intencích Itkonenovy koncepce můžeme říci, že nelze „sociálnost“ *langue* vztahovat k (sociálnímu) času a prostoru, ale je třeba ji vztáhnout k sociální entitě normativní sféry pravidel (náležící mezi sdílené znalosti), což je sféra, do níž *parole* (jakožto spaciotemporální dění) nezasahuje. Na tom – říká Itkonen (1978, s. 138) v narážce na Labova – není nic paradoxního.

3.7 *Langue*-norma a kód

Pokud se tato práce přímo dotýká – jednoduše řečeno – výroku „*langue je norma*“, můžeme krom něj (a zároveň v jeho světle a ve světle dosud řečeného) zaměřit pozornost ještě na podobný výrok jiný, konkrétně na výrok „*langue je kód*“. Počátek identifikace *langue* s kódem lze historicky klást do 50. let dvacátého století, kdy na celé vědní myšlení začalo vyvíjet velký vliv tehdy nové vědní odvětví – kybernetika, obecná teorie informace. Pravděpodobně iniciačním propagátorem kybernetiky v prostředí lingvistickém (minimálně v prostřední lingvistiky strukturalistické) byl R. Jakobson. Právě Jakobson začal používat místo saussurovské dichotomie *langue-parole* dichotomii kód-projev (*code-message*). Například při jedné své přednášce uskutečněné v r. 1957 v Olomouci Jakobson řekl:

V každém úplném komunikačním aktu lze rozeznat pět závažných činitelů [...]. Poslední nezbytný činitel je „kód“. Já zde s vámi užívám společného kódu. Tímto kódem je čeština. Mohl bych přeradit

kód a mluvit k vám třeba rusky – také mi budete rozumět. Společný kód musí být. Musíme vědět, že stejné skupiny hlásek mají pro vás a pro mne obdobný význam, musíme znát pravidla, jimiž se kód řídí. Poměr mezi kódem a projevem [tj. message] v podstatě odpovídá Saussurově dvojici *langue – parole*. Proč tedy měníme termíny? Chceme snad vypadat co nejmoderněji? Nikoli, není to žádná maškaráda. Kód je mnohem přesněji vymezený, matematická teorie komunikace jej zbavila všech nejasností, dvojsmyslů a protimluvů, které zamlžovaly pojmosloví Saussurovo. (Jakobson, 1992, s. 7)

V českém lingvistickém prostředí lze za explicitního zastávce identifikace *langue* = kód považovat například M. Komárka, což lze ukázat na následujících dvou citátech z textů, jejichž vznik dělí více než čtvrt století:

De Saussurovo pojetí jazyka jako abstraktního systému znaků bylo v minulých desetiletích skvěle potvrzeno výsledky *teorie informace*, která za nutný předpoklad komunikace pokládá existenci jazykového kódu. Materiálem lingvistiky jsou bezesporu texty, ale cílem jejich studia je poznání a popis kódu, který je jejich podkladem a který také umožňuje jejich adekvátní dekodování v procesu komunikace. (Komárek, 1972, s. 241–242)

Období od druhé světové války je – nejenom v lingvistice – poznamenáno vznikem a rozvojem teorie informace. Pod jejím vlivem se začíná saussurovský termín *langue* nahrazovat termínem kód, který zcela nepokrytě vypovídá o situaci a prostředí, v nichž teorie informace vznikla. (Komárek, 1999, s. 188)

V rámci této diplomové práce a jejího tématu bych chtěl ohledně usouvztažnění pojmů *langue* a kód upozornit na následující. Je mi myslím vhodné si uvědomit, že slovo „*kód*“ může budit v různých jazycích různé (primární) představy. Dovolím si třeba tvrdit, že česká představa kódu je primárně spíše spojena s šifrou, šifrováním a (za)kódováním (kód tu jakoby „převádí“ něco z jedné podoby do podoby druhé, tedy např. myšlenku do jazyka, český text do textu šifrovaného apod., je tu transkripční soustavou), a pak je také česká představa kódu spojena s nějakým identifikačním označením (např. čárový kód výrobku). Zatímco třeba ve francouzštině – zdá se – je primární představa kódu (*code*) spojena s etymonem tohoto slova, tj. s latinským „*codex*“ (původně „*spis*“, „*seznam*“; později „*spis zákonů*“, „*zákoník*“). Pro

ilustraci uveďme heslo *code* z Larousova slovníku (nebo alespoň podstatnou část tohoto hesla) – a to z vydání z r. 1922 a z vydání z r. 2004:

CODE n. m. (lat. *codex*). Recueil de lois, renfermant un système complet de législation sur certaines matières. *Fig[urément]*. Ce qui sert de règle : *code de la politesse*. (Petit Larousse, 1922, s. 102)

KÓD sub. m. (lat. *codex*). Sbírka zákonů, obsahující ucelený systém legislativy daného oboru. *Přeneseně*. To, co slouží jako pravidlo: *pravidla slušnosti*. (překlad J.J.)

CODE nm **1.** Recueil de lois, de règlements : *Code civil, pénal*. **2.** Système convenu par lequel on transcrit un message, on représente une information, des données : *code postal*. **3.** FIG[URÉMENT] Ensemble des conventions en usage dans un domaine déterminé : *code de la politesse*. (Larousse, 2004, s. 155)

KÓD sub. m. **1.** Sbírka zákonů, předpisů: *Občanský zákoník, trestní zákoník*. **2.** Konvenční systém, kterým se transkribují zprávy, reprezentují informace, údaje: *poštovní směrovací číslo*. **3.** PŘENESENĚ Soubor konvencí obvyklých v určité oblasti: *pravidla slušnosti*. (překlad J.J.)

Vidíme, že význam „*zákoník*“ je v obou slovnících uváděn na prvním místě, význam spojený obecně s pravidly, konvencemi se vyskytuje nejdříve na druhém, pak na třetím místě. Pouze ve slovníku z r. 2004 je uveden (a to na místě druhém) také význam, který jsem výše uvedl jako „primární českou představu“. (Dodejme ještě, že význam „*zákoník*“ se s českým slovem „*kód*“ **ne**asociuje.)

Ve světle toho, co bylo výše (zejména v 3.5) řečeno o normě, je z uvedených slovníkových významů samozřejmě nejzajímavější ono vymezení kódu jako „*souboru pravidel, konvencí*“. Že je tímto způsobem explicitně pojímán také **kód jazykový**, ukazuje například následující pasáž z již jednou citovaného textu Komárkova:

Důležité je dále to, že jazykový kód je [...] *systém*, a to systém koexistujících znakových jednotek různého řádu a funkce (sdružených v subsystémy různého stupně otevřenosti) i systém pravidel

jednoznačného přiřazování významů ke znakům a pravidel jejich vzájemné kombinace. (Komárek, 1999, s. 189)

Tak lze dospět k závěru: Pak se ale takové **vymezení jazyka jako kódu přesně kryje s vymezením jazyka jako normy** (nebo souboru norem) uvedeným výše.

Na závěr ještě jednu „překladatelskou“ poznámku. Nebylo náhodou, že při uvádění fragmentů z francouzských slovníků, byla uvedena hesla ze dvou slovníků od sebe navzájem časově vzdálených. Je totiž důvodné se domnívat, že slovo kód získalo některé své významy (či výrazné aspekty svého významu) právě pod vlivem rozšíření kybernetiky v období po druhé světové válce a také pod pozdějším vlivem sémiotiky. Jelikož mezi hlavní témata této práce náleží mj. pojmem *langue*, nebude nejspíš bez zajímavosti připomenout, že spojení slov „*langue*“ a „*code*“ se vyskytuje i v samotném de Saussurově *Kursu*. Za pozornost stojí dva výskyty slova „*code*“ (celkově se v *Kursu* toto slovo vyskytuje pravděpodobně třikrát). První výskyt dává kód do přímé souvislosti s *langue*:

La *parole* est au contraire un acte individuel de volonté et d'intelligence, dans lequel il convient de distinguer : 1° les combinaisons par lesquelles le sujet parlant utilise le code de la *langue* en vue d'exprimer sa pensée personnelle ; 2° le mécanisme psycho-physique que lui permet d'extérioriser ces combinaisons. (de Saussure, 1995 [1916], s. 30–31)

Mluva je naopak individuální akt vůle a inteligence, a je v ní vhodné rozlišovat: (1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své myšlenky; (2) psychofyziologický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit. (de Saussure, 1996 [1916], s. 50)

Jemný interpretační návrh, který se po přihlédnutí k významovým odstínům francouzského „*code*“ nabízí, je tedy místo poněkud technicistní představy kódu nahradit v uvedeném citátu sousloví „*kód jazyka*“ souslovím „*kodex/norma jazyka*“.³⁷

³⁷ V souvislosti s usouvztažněním *langue* a *code* v de Saussurově *Kursu*, ale rovněž v souvislosti s „*utlačivou silou*“ sociálních jevů (Durkheim), která je směřována proti jednotlivci a jež byla zmíněna v kapitole 2.1.1, by mohlo být příhodné citovat následující fragment z jiného textu francouzského sémiologického diskurzu (jehož je

V případě druhého výskytu slova „code“ v *Kursu*, který zde zmíním (a které již neklade kód do přímé souvislosti s *langue*), nahrazení českého překladu „kód“ slovem „kodex“ či „soubor předpisů“ tento fragment textu *Kursu* znatelně projasní:

Spisovný jazyk nezaslouženou důležitost písma ještě zvyšuje. Má své slovníky a gramatiky, ve školách se učí z knih a prostřednictvím knih, takže se zdá, že jazyk je řízen určitým kódem, ba že tímto kódem je právě psané pravidlo, podléhající přísnému úzu: pravopisu. (de Saussure, 1996 [1916], s. 60)

Kurs samozřejmě zakladatelským dílem). Jde o pasáž z inaugurační přednášky R. Barthesa na katedře literární sémiologie na Collège de France z r. 1977. Jen ještě připomínám, že se nejedná o text lingvistický. Barthes říká:

Reč je zákonodárstvo, jazyk je jeho zákonník. Nevidíme moc, která je v jazyku, lebo zabúdame, že každý jazyk je zadržovanie do tried a že každé triedenie je utlačanie: *ordo* znamená zároveň aj vymieranie, aj vyhrážanie. Ako to ukázal Jakobson, národný jazyk sa definuje ani nie tak tým, čo umožňuje povedať, ako tým, čo núti povedať. V našom francúzskom jazyku (toto sú hrubé príklady) som nútený najprv sa dostať do postavenia podmetu, skôr ako vyjadrím akciu, ktorá bude potom iba mojím atribútom: to, čo robím, je iba dôsledkom a následkom toho, čo som; rovnakým spôsobom som nútený vyberať vždy medzi maskulínom a feminínom, neutrum alebo celý súbor je pre mňa zakázaný; zároveň som rovnako nútený potlačiť môj vzťah k inému tým, že sa uchýlim alebo k tykaniu alebo k vykaniu: citová alebo spoločenská neistota nie je dožičená. [...] jazyk, ako výkon každej reči, nie je ani reakčný, ani pokrokársky; je jednoducho fašistický, lebo fašizmus neznamená brániť hovoriť, ale nútiť hovoriť. (Barthes, 1994, s. 168–169)

Příčemž v originále zní první věta takto: „*Le langage est une législation, la langue en est le code.*“ (Barthes, 1978, s. 12) Na co bych na tomto místě chtěl upozornit, je nejenom fakt, že „code“ zde spojený s *langue*, byl přeložen jako „zákonník“, ale zejména na vyostření formulace o utlačivé síle (Durkheim) a o omezení volnosti akce individua (Mukařovský) – v nejužší souvislosti s jazykem. A také explicitní spojení tohoto motivu utlačivé síly, která byla připisována normě, rovněž s kódem znovu ukazuje na aspekty spojující pojmy normy a kódu.

4. Závěrečné shrnutí

Na základě historického exkurzu (kapitola 2), jeho interpretace a další literatury (kapitola 3) je možné učinit následující finální shrnutí a zopakovat některé závěry, které již byly v práci uvedeny:

- Dichotomie *langue-parole*, tak jak byla představena v de Saussurově *Kursu*, vykazuje velkou míru mnohoznačnosti (na tom se shodují např. Koerner, Hjelmslev, Coseriu), jelikož je označením pro mnoho různých aspektů řeči zároveň. V poměru aspektu systémového a aspektu sociálního je u de Saussura aspekt sociální marginalizován (Koerner). [2.1]
- „Historiograficky“ řečeno, pojem normy ve své lingvistické teorii soustavně nepoužívá ani de Saussure, ani kodaňská škola, ale teprve škola pražská. [2.1, 2.2, 2.3]
- Pokud jde o to, jakým způsobem lingvisté vztahují pojmy *langue* a norma, bylo lze vysledovat dvě pojetí tohoto vztahu. První pojetí se zaměřuje na „architekturu“ *langue*, v níž je norma jednou ze složek, komponent či vrstev (Hjelmslev, Coseriu). Druhé pojetí se zaměřuje na způsob existence *langue* jako takového a za tento způsob označuje právě normu – *langue* existuje na způsob normy; konkrétně je *langue* normou pro *parole*, konkrétní řečové projevy, které existují odlišným způsobem. Toto druhé pojetí může být vnímáno také jako reformulace a nahrazení distinkce *langue-parole* (Leška – Nekvapil – Šoltys; Milewski). [3.1]
- Obecný pojem normy u Pražské školy byl v nedávné době interpretován jako „soubor všech jazykových prostředků daného jazyka“ (Nebeská), což směřuje k tomu zařadit názor Pražské školy do prvního typu pojetí vztahu *langue-norma*, jak bylo vymezeno výše. Toto vymezení normy ale ze všech zde uvedených autorů Pražské školy

formuluje pouze B. Havránek. Formulace ostatních „pražských“ lingvistů (a ostatně i náznaky ve formulacích Havránka) poukazují ale k tomu, že výrokem o normě (v její obecné poloze) je v Pražské škole tematizován způsob existence *langue*. „Dvojitá poloha pojmu norma“ Nebeské by tedy měla být buď redefinována, nebo rozšířena na „trojitou polohu pojmu norma“. [3.3]

- V rámci Pražské školy se ukázaly tři různé principy plurality norem: pluralita norem založená na areální a sociální diverzifikaci (Havránek), pluralita norem založená na pluralitě médií přenosu (Vachek) a pluralita norem založená na pluralitě funkcí (Mukařovský, částečně Havránek). [3.4]
- V souvislosti s normou lze poukázat na obecné koncepte některých autorů, které oblast sociálních fenoménů (sociálních faktů, sdílených vlastností) postulují jako svébytnou rovinu reality, která je ontologicky nezávislá na jednotlivých, individuálních, konkrétních projevech těchto sociálních fenoménů (Durkheim, Itkonen). [2.1.1, 2.6]
- De Saussurův výrok o tom, že *langue* je sociální stránkou řeči, kdežto *parole* je její stránkou individuální, se setkal s kritikou, která namítá, že rovněž *parole* je sociální stránkou řeči. Je ale třeba zvážit adekvátnost této kritiky, neboť pokud atributy „sociální“ a „individuální“ chápeme v intencích sociálního fenoménu a jeho individuálního projevu (jak o tom byla řeč v předchozím odstavci), pak o *parole* nelze říci, že je „sociální“. [3.6]
- Vedle již zmíněných dvou typů pojetí vztahu *langue*-norma lze postavit další typ vztahování normy k jazyku, konkrétně k oblasti tzv. stratifikace národního jazyka. Norma je pak principem výběru ze „synonymních“ možností nabízených celkem národního jazyka. [3.2]

- Pokud vymezíme kód jako soubor či systém pravidel (což, zdá se, je v některých jazycích primární představa s tímto pojmem spojená), pak je označení jazyka za kód de facto totožné s označením jazyka za normu. [3.7]
- Lze říci, že v lingvistice je poměrně často kladen důraz na rozlišení implicitních norem (pravidel) a explicitních norem (pravidel) a také na rozlišování deskriptivních a preskriptivních explicitních norem (pravidel). [3.5]

Seznam použité literatury

- Artymovyč, A. 1935. O potenciálnosti jazyka. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 148–151.
- Barthes, R. 1978. *Leçon*. Paris: Éditions du Seuil.
- Barthes, R. 1994. Prednáška. In: *Rozkoš z textu*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. s. 166–183.
- Bowerman, S. 2006. Norms and Correctness. [Encyklopedické heslo.] In: *Encyclopedia of Language and Linguistics. 2nd Edition*. Ed. K. Brown. Oxford: Elsevier. s. 701–703.
- Coseriu, E. 1969. Sistema, norma e «parola». In: *Studi linguistici in onore di Vittore Pisani, vol. I*. Brescia: Paideia. s. 235–253.
- Cvrček, V. 2008. Koncept minimální intervence. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 284–292.
- Daneš, F. 2008. Pražská škola: názorová univerzália a specifika. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 9–21.
- Durkheim, É. 1926 [1894]. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Filipec, J. 1995. Lexikální norma. *Slovo a slovesnost*, 56, s. 190–203.
- Godel, R. 1957. *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*. Geneva: Droz; Paris: Minard.
- Gross, P. 2006. Normativity. [Encyklopedické heslo.] In: *Encyclopedia of Language and Linguistics. 2nd Edition*. Ed. K. Brown. Oxford: Elsevier. s. 698–701.
- Havránek, B. 1932. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Eds B. Havránek – M. Weingart. Praha: Melantrich.
- Havránek, B. 1935. Mluvnická kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 8–13.
- Havránek, B. et al. 1958. Qu'a apporté de nouveau dans les études historique et comparatives des langues slaves la linguistique structural? In: *Réponses aux questions linguistique (au IV Congrès International des Slavistes)*. Moskva: Akademija nauk SSSR. s. 50–53.
- Hjelmslev, L. 1971 [1943]. Langue et parole. In: *Essais linguistiques*. Paris: Les Éditions de Minuit. s. 77–89.
- Horálek, K. 1972. Jazyk jako systém a norma. *Naše řeč*, 55, s. 65–68.

- Itkonen, E. 1978. *Grammatical Theory and Metascience*. Amsterdam: John Benjamins B.V.
- Itkonen, E. 1994. Norm. [Encyklopedické heslo.] In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Ed. R. E. Asher. Oxford: Pergamon Press. s. 2834–2835.
- Itkonen, E. 2005. Concerning the Synthesis between Intuition-based Study of Norms and Observation-based Study of Corpora. *SKY Journal of Linguistics*, 18, s. 357–377.
- Itkonen, E. 2008. The Central Role of Normativity in Language and Linguistics. In: *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity*. Eds J. Zlatev – T. P. Racine – C. Sinha – E. Itkonen. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Pub. Comp. s. 279–305.
- Jakobson, R. 1992. Zásady strukturální analýzy. *Slavia*, 61, s. 4–14.
- Jespersen, O. 1925. *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Koerner, E. F. K. 1973. *Ferdinand de Saussure: Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language*. Braunschweig: Friedr. Vieweg + Sohn GmbH.
- Komárek, M. 1972. K jedné kritice de Saussura. *Slovo a slovesnost*, 33, s. 240–243.
- Komárek, M. 1999. Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60, s. 187–194.
- Kořenský, J. 1991. K vzájemným vztahům a vývoji základních pojmů pražské školy. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 206–212.
- Kořenský, J. 2007. Paradigmata zkoumání řečové komunikace. *Slovo a slovesnost*, 68, s. 163–169.
- Kořínek, J. M. 1948. *Úvod do jazykospytu*. Bratislava: Slovenská adakémia vied a umení.
- Labov, W. 1978 [1972]. *Sociolinguistic Patterns*. Oxford: Basil Blackwell.
- Larousse : 40 000 noms communs, 6 000 noms propres*. 2004. Paris: Larousse.
- Leška, O. – Nekvapil, J. – Šoltys, O. 1993. Prologue: Ferdinand de Saussure and the Prague Linguistic Circle. In: *Studies in Functional Stylistics*. Eds J. Chloupek – J. Nekvapil. Amsterdam/Philadephia: John Benjamins Publ. Comp. s. 9–50.

- Leška, O. – Novák, P. 1968. O chápání „jazykového pojmenování“ a „jazykového usouvztažnění“ (k Mathesiově koncepci funkční lingvistiky). *Slovo a slovesnost*, 29, s. 1–9.
- Mathesius, V. 1961. *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Milewski, T. 1993 [1958]. Ewolucja teorii języka. In: *Teoria, typologia i historia języka*. Kraków: Universitas. s. 18–28.
- Mukařovský, J. 2000 [1936]. Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty. In: *Studie I*. Brno: Host. s. 81–148.
- Mukařovský, J. 2000 [1937]. Estetická norma. In: *Studie I*. Brno: Host. s. 149–156.
- Nebeská, I. 1992. Dvojitá poloha pojmu jazyková norma. *Naše řeč*, 75, s. 22–27.
- Nebeská, I. 1999 [1995]. *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- Petit Larousse illustré : Nouveau dictionnaire encyclopédique*. 1922. Paris: Librairie Larousse.
- de Saussure, F. 1995 [1916]. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- de Saussure, F. 1996 [1916]. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Skalička, V. 2004 [1937]. Promluva jako lingvistický pojem. In: *Souborné dílo I*. Praha: Karolinum.
- Slovník spisovné češtiny*. 2001 [1994]. Praha: Academia.
- Štícha, F. 1988. K pojmu a popisu jazykové normy. In: *Funkční lingvistika a dialektika*. Eds. J. Nekvapil – O. Šoltys. Praha: ÚJČ. s. 190–196.
- Trnka et al., 1964 [1958]. Prague Structural Linguistics. In: *A Prague School Reader in Linguistics*. Ed. J. Vachek. Bloomington: Indiana University Press. s. 468–480.
- Trnka, B. 1990. *Kapitoly z funkční jazykovědy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Vachek, J. 1939. Poznámky k problematice psaného jazyka. *Slovo a slovesnost*, 5, s. 63–64.
- Whitney, W. D. 1867. *Language and the Study of Language: Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*. New York: Scribner, Armstrong & Co. [Nebo reprinty 1874, 1870, 1902.]